

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харківське обласне історико-археологічне товариство

LAUREA VI

Наукові читання пам'яті професора
Володимира Івановича Кадеєва:
«Античний світ і Середні віки»

20 червня 2025 р.

Харків
2025

УДК 94(100)+902/904](082)
L28

Редактори: *С. Д. Литовченко, С. В. Д'ячков*

Редакційна колегія: *А. Л. Зелінський, С. І. Посохов,
В. В. Скирда, С. Б. Сорочан*

Дизайн обкладинки: *С. Е. Кулинич*

Видається за рішенням:
Вченої ради історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 29.05.2025 р.)

L28 **LAUREA VI.** Античний світ і Середні віки : Наукові читання пам'яті професора Володимира Івановича Кадєєва. — Харків, 2025. — 136 с.

Професор В. І. Кадєєв (1927–2012) — визнаний дослідник історії та археології античних держав Північного Причорномор'я, авторитетний фахівець з історії Стародавньої Греції та Риму, який віддав понад півстоліття служіння Харківському національному університету імені В. Н. Каразіна.

У збірнику представлені тези доповідей наукових читань, присвячених пам'яті відомого вченого. Автори збірника розглядають широке коло актуальних проблем античної, середньовічної історії, історіографії, а також історії науки. Велика увага приділяється вивченню різноманітних пам'яток стародавньої та середньовічної археології.

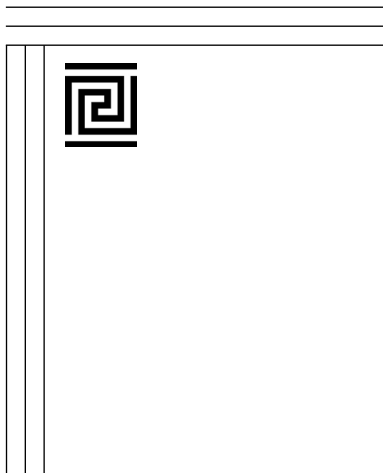
Для істориків, археологів, викладачів і студентів гуманітарних факультетів класичних університетів, всіх, хто цікавиться історією та археологією.

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2025
© Харківське обласне історико-
археологічне товариство, 2025

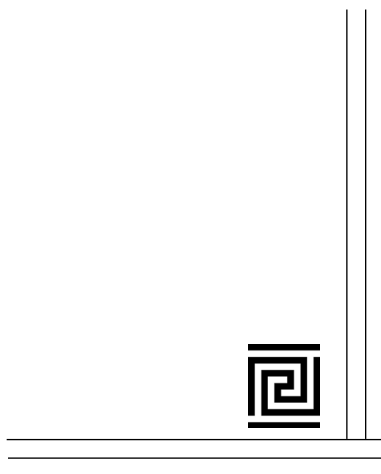

Античний світ і Середні віки
Читання пам'яті професора
Володимира Івановича Кадєєва

ПРОГРАМА ΚΟΝΦΕΡΕΝЦІЇ

Організаційний комітет

Головко Олександр (голова), доктор юридичних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Д'ячков Сергій (відп. секретар), кандидат історичних наук, доцент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; директор Харківського університетського ліцею.

Зелінський Андрій, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії НАН України (Київ).

Литовченко Сергій (заст. голови), кандидат історичних наук, доцент, декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Посохов Сергій, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Скирда Валерій, кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Сорочан Сергій, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

20 червня 2025 р. 10.00 — 11.00

Музей археології

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Посилання:

<https://us02web.zoom.us/j/9040932343?pwd=R1hxMHPeJDJmNzR2eWhQeEZ2Z3BlQT09>

Ідентифікатор: 904 093 2343

Код: 8DZ7ucSu

Регламент: доповідь до 15 хвилин

Вітальне слово декана історичного факультету

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
доцента Сергія Литовченка

Доповіді.

***Русяєва Марина** (канд. мистецтвознавства, Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури)*

Поняття «елліни — варвари» в контексті «Історії» Геродота й Ольвії

***Петречко Олег** (доктор іст. наук, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка)*

Класичні студії у Львові в період сталінізму та хрущовської відлиги (1939–1964)

Д'ячков Сергій (канд. іст. наук; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Схід та Захід на сторінках шкільного підручника академіка Є. Космінського

ІСТОРІЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ ТА ЕЛЛІНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ

20 червня 2025 р. 11.15 — 14.00

Посилання:

<https://us02web.zoom.us/j/9040932343?pwd=R1hxMHPeADJmNzR2eWhQcEZ2Z3BlQT09>

Ідентифікатор: 904 093 2343

Код: 8DZ7ucSu

Регламент: доповідь до 15 хвилин

Кімната 1.

Головуючий канд. іст. наук **Сергій Литовченко**

Секретар: аспірантка **Олена Семененко**

Баукова Анастасія (канд. іст. наук; Львівський національний університет імені Івана Франка).

Лідійські мотиви в міфології та релігії античного світу.

Вар'ян Оксана (канд. іст. наук; Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини)

Формування громадянської ідентичності дітей у Стародавніх Афінах.

Вус Олег (канд. іст. наук; незалежний дослідник; Львів)

Аріканда (Аруваканда): архітектурний ансамбль елліно-римського міста у горах Лікійського Тавра.

Arykanda (Aruwakanda): architectural ensemble of the Hellenic-Roman city in the mountains of Lycian Taurus.

Зелінський Андрій (доктор іст. наук, Інститут всесвітньої історії НАН України; Київ)

Припущення щодо родоводу Антипатра, небожа Антіоха III.

Ілієв Йордан (канд. іст. наук; Науково-дослідний центр історії та археології війни; Софія, Болгарія)

On the Date and Historical Context of IGBulg. I²: 344.

До питання про дату та історичний контекст IGBulg. I²: 344.

Литовченко Сергій (канд. іст. наук; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Статус Малої Вірменії у II ст. до н. е.

Папастафопулу Арістеа (доктор археології; Міністерство культури та спорту Греції), **Вус Олег** (канд. іст. наук; незалежний дослідник; Львів)

The Antique city of Achinos in Fthiotida: A Brief Historical and Archaeological Overview.

Античне місто Ахінос у Фтіотиді: короткий історико-археологічний огляд.

Ручинська Оксана (канд. іст. наук; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Питання фінансування агоністичних свят у Херсонесі Таврійському.

Тодоровска Марія (канд. філософ. наук, Університет Св. Кирила і Мефодія, Скоп'є, Півн. Македонія), **Саракински Воїслав** (канд. іст. наук, Університет Св. Кирила і Мефодія, Скоп'є, Півн. Македонія)

Чи існував культ Гіпноса у стародавній Македонії?

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

20 червня 2025 р. 11.15 — 14.00

Посилання:

<https://us02web.zoom.us/j/9040932343?pwd=R1hxMHPeEaDJmNzR2eWhQeEZ2Z3BlQT09>

Ідентифікатор: **904 093 2343**

Код: **8DZ7ucSu**

Регламент: доповідь до 15 хвилин

Кімната 2.

Головуючий доктор іст. наук Олег Петrenchко

Секретар: магістр першого курсу

історичного факультету Микита Міронов

Андрущенко Сергій (аспірант, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка)

Марк Антоній — полководець Римської Республіки.

Бабенко Роман (канд. іст. наук, Український державний університет імені Михайла Драгоманова)

Епідемії в суспільно-політичній історії античного світу.

Гуменний Віктор (Львівський національний університет імені Івана Франка)

Вірменські кампанії Корбулона і Тацит.

Крульчик Кшиштоф (доктор іст. наук, Університет Адама Міцкевича в Познані, Польща)

Stanisław Witkowski — polski filolog klasyczny na Uniwersytecie Lwowskim.

Станіслав Вітковський — польський філолог-класик Львівського університету.

Ластов'як Богдан (аспірант, Дрогобицький державний педагогічний університет ім. Івана Франка)

Переслідування християн у Римі за Антонінів.

Токарев Андрій (канд. іст. наук; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Релігія та політика в епоху Другого тріумвірату: Гней Доміцій Агенобарб та Нептун.

Янко Андрій (канд. іст. наук; Полтавський базовий медичний фаховий коледж)

Соціально-політичні аспекти етруського напису Авла Метелла.

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ ТА МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

20 червня 2025 р. 11.15 — 14.00

Посилання:

<https://us02web.zoom.us/j/9040932343?pwd=R1hxMHPeEaDJmNzR2eWhQeEZ2Z3BlQT09>

Ідентифікатор: 904 093 2343

Код: 8DZ7ucSu

Регламент: доповідь до 15 хвилин

Кімната 3.

Головуюча канд. іст. наук Вікторія Котенко

Секретар: PhD історія та археологія Владислав Щепаченко

Аксьонов Віктор (канд. іст. наук, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова), *Скирда Валерій* (канд. іст. наук; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), *Іськов Ігор* (магістр історії та археології; військовослужбовець)

Нові дослідження на Верхньосалтівському III могильнику.

Величко Євгенія (ст. наук. співробітник, Національний музей історії України)

Прикраси з «короною Ізиди» з варварських поховань Північного Причорномор'я.

Котенко Вікторія (канд. іст. наук; Інститут археології НАН України), *Кондратенко Наталія* (дослідниця, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського)

Фрагмент античної кам'яної статуетки з Полтавського краєзнавчого музею імені В. Кричевського (походження, атрибуція, контекст знахідки).

Пуголовек Юрій (канд. іст. ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Полтава)

Торгові зв'язки слов'ян Дніпровського лісостепоного Лівобережжя (за матеріалами Опішнянського городища).

Семенова Аліса (магістр, Інститут археології НАН України)

Кістяні пластини в формі протоми птаха з Ольвії Понтійської.

Слесаренко Андрій (канд. іст. наук, Рівненський державний гуманітарний університет)

Скульптура Томаша Оскара Сосновського Сократ: рецепція античної пам'ятки.

Чечуліна Ірина (доктор філософії, Інститут археології НАН України)

Киліки з горгонеїонами з Ольвії Понтійської.

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

20 червня 2025 р. 11.15 — 14.00

Посилання:

<https://us02web.zoom.us/j/9040932343?pwd=R1hxMHpEaDJmNzR2eWhQeEZ2Z3BlQT09>

Ідентифікатор: 904 093 2343

Код: 8DZ7ucSu

Регламент: доповідь до 15 хвилин

Кімната 4.

Головуючий доктор іст. наук Сергій Сорочан

Секретар: аспірант Максим Стюфляєв

Дятлов Володимир (доктор іст. наук; Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка)

Автор і публіка в німецьких історико-політичних журналах кінця XVII – початку XVIII століття.

Лагодич Володимир (аспірант, Львівський національний університет імені Івана Франка)

Місія спатарія Нарсеса до лангобардів 581 р.

Лиман Сергій (доктор іст. наук; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

Правила європейської дипломатії на сторінках твору Мішеля Монтеня «Проби» (1580).

Опарін Олексій (доктор медичних наук; Український гуманітарний інститут)

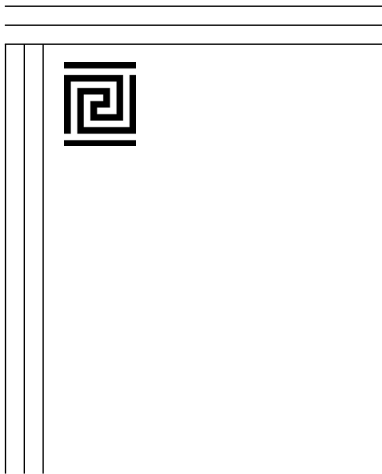
Санітарний стан середньовічного міста: медико-філософський аспект.

Сорочан Катерина (канд іст. наук; університет міста Трієст, Італія), **Сорочан Сергій** (доктор іст. наук; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна)

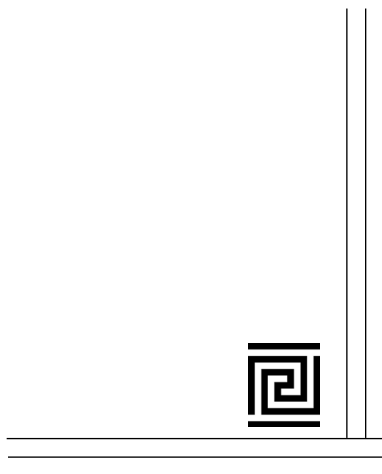
Плетені вироби як предмет візантійського ринку в IV–IX ст.

Шишка Євген (наук. співробітник, Інститут «Кеуда», Фінляндія)

Візантійсько-монгольські відносини в контексті політичних та військових конфліктів у Монгольській імперії в 60-х роках XIII ст.

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

М. В. Русяєва (Київ)

**Поняття «елліни — варвари»
в контексті «Історії» Геродота й Ольвії**

Maryna V. Rusiaieva (Kyiv)

**The concept of «Greeks and barbarians» in the context
of Herodotus' «Histories» and Olbia**

Упродовж античної епохи взаємодія двох найвідоміших цивілізацій: еллінської і східно-варварської була багатогранною і різнобічною. До однієї з їх складових належали, з одного боку, Скіфія, а з іншого, засновані на узбережжі Північного Надчорномор'я еллінами незалежні держави. З-поміж них Ольвія Понтійська посідає провідне місце у взаємовідносинах із різними етносами, які загалом тепер часто називають варварами. Словом «варвар» у наш час характеризується жорстока та воєнничка людина. Елліни так називали тільки етноси, які говорили незрозумілою мовою. Водночас вченими висловлено різні погляди і гіпотези щодо поступового формування у еллінів поняття «елліни — варвари» в їх протиставленні. Пропагування панеллінської ідеї про великі переваги над варварами та найбільшу поляризацію еллінського і варварського світів спричинили елліно-перські війни. Якщо в «Іліаді» Гомера відзначено слово *barbarophonos* («мовлять по-варварськи») (Hom., II, II, 867—869), то Геродот вже на початку свого твору визначив намір написати історію про великі та дивовижні діяння як еллінів, так і варварів, та чому вони воювали між собою (Herod., I). Йому належить найвиразніше протиставлення «еллін — варвар», але тільки щодо персів — жорстоких нападників на Елладу під орудою

Ксеркса. Геродот в «Скіфському логосі» жодного разу не назвав ні войовничих кочових скіфів, ні різні іншомовні етноси варварами. Вірогідно в Ольвії, яку відвідав Геродот, добре знали його твір, де названо і ті етноси, з якими ольвіюполіти встановили обмінно-торговельні стосунки. В цьому аспекті важливо підкреслити, що в ольвійських написах відсутній термін «варвар», в чому, ймовірно, можна вбачати вплив історика щодо його гуманного ставлення до всіх етносів на території Скіфії. У зв'язку з цим постає питання. Чи варто нам застосовувати термін «варварські племена»?

О. М. Петречко (Дрогобич)

**Класичні студії у Львові в період сталінізму
та хрущовської відлиги (1939–1964)**

Oleh M. Petrechko (Drohobych)

**Classical Studies in Lviv during Stalinism
and the Khrushchev Thaw (1939–1964)**

Встановлення радянської влади кардинально вплинуло на розвиток антикознавства у Львові. Частина польської професури втратила посади у Львівському університеті через звинувачення в політичній ненадійності; деякого було навіть заарештовано. Втім, до червня 1941 р. кафедри, пов'язані з класичними студіями, продовжували очолювати етнічні поляки — професор Казимир Маєвський (кафедра стародавньої історії) та професор Ришард Ґаншинець (кафедра класичної філології). Під час німецької окупації університет припинив свою діяльність, однак низка професорів, серед яких і професор Ришард Ґаншинець, проводили таємні заняття зі студентами.

Після відновлення радянської влади у Львові в університеті було створено кафедру історії стародавнього світу та археології. З жовтня 1944 до 1971 р. її очолював Іван Вейцківський, чий науковий внесок в антикознавство високо оцінюється сучасною історіографією. Серед його слухачів були майбутні дослідники античної історії Ярослав Заборовський та Олександр Бандровський. У 1949 р. кафедру історії стародавнього світу та археології об'єднали з кафедрою історії середніх віків — імовірно, через масовий виїзд археологів до Польщі. Внаслідок цього термін «археологія» зник з назви кафедри до 1994 р. До 1950 р. на кафедрі працював Іван Старчук — знаний археолог, відомий своїми реконструкціями античного мистецтва.

У листопаді 1944 р. Ришарда Ганшинця було офіційно затверджено на посаді завідувача кафедри класичної філології. На той час це була єдина кафедра в Україні, що готувала фахівців з класичної філології. У січні 1945 р. у Львові розпочалися масові арешти етнічних поляків. Ришарда Ганшинця заарештували за надуманими звинуваченнями, і він провів у в'язниці майже п'ять місяців. Імовірно, справжньою причиною арешту була спроба одного з радянських офіцерів заволодіти його житлом — добротною квартирою в престижному районі Львова. Після звільнення Ганшинця поновили на посаді, але пережите та складні сімейні обставини змусили його емігрувати до Польщі.

Період хрущовської відлиги хронологічно збігається з львівським етапом науково-педагогічної діяльності Соломона Лур'є. Попри ідеологічний тиск на науку, професор Лур'є незмінно ставив на перше місце історичний факт і підходив до його інтерпретації з великою ретельністю. Прихід С. Лур'є на кафедру класичної філології сприяв відкриттю аспірантури. Першою його аспіранткою стала Юлія Кузьма, яка перекладала римських поетів.

Один із найяскравіших прикладів педагогічного впливу Лур'є — переклад комедії Менандра *Δύσκολος* (або *Мізантроп*), повторно відкритої в Єгипті у 1952 або 1956 р. Цей твір українською мовою переклав його учень Андрій Содомора. Переклад було опубліковано 1958 р. Щоб отримати дозвіл на друк, ректор Львівського університету Євген Лазаренко підробив дозвіл Міністерства, при цьому в ролі свідка був присутній Йосип Кобів. Професор Лур'є приділяв велику увагу точності перекладання з оригіналу. Його методика викладання полягала не у традиційному заучуванні граматичних правил, а в читанні змістовних мініатюр, з яких студенти самостійно виводили мовні закономірності. Він використовував трибальну систему оцінювання: альфа, бета, гамма. Найвищою похвалою була оцінка «дуже добре».

Незважаючи на пом'якшення політичного режиму, Соломон Лур'є так і не отримав дозволу на закордонні відрядження — цьому перешкоджала негативна позиція партійного комітету. Попри ці труднощі, саме у Львові він підготував понад 80 науко-

вих публікацій. Надмогильна плита науковця на Личаківському цвинтарі містить напис авторства Якова Боровського, що суголосний до відомого вірша Горація *Elegi monumentum*:

ΜΗ ΚΑΛΥΨΗΤΕ ΦΙΛΟΙ ΤΟΝ ΕΜΟΝ
ΤΑΦΟΝ ΟΥΚ ΕΤΕΝΙ ΓΑΡ ΕΝΘΑΔΕ
ΝΥΝ ΚΕΙΜΑΙ ΟΣΤΕΑ ΚΑΙ ΚΟΝΙΗ
ΑΛΛΑ ΜΕΥ ΑΙΔΙΟΝ ΜΙΜΝΕΙ
ΜΕΤΑ ΠΑΣΙ ΝΟΗΜΑ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΣΟΦΙΗΝ ΕΥ ΠΑΡΑΔΕΞΑΜΕΝΟΙΣ

Рис. 1. Надмогильна плита Соломона Лур'є
на Личаківському цвинтарі у Львові.

Fig. 1. Tombstone of Solomon Lurie
at the Lychakiv Cemetery in Lviv.

С. В. Д'ячков (Харків)

**Схід та Захід на сторінках шкільного підручника
академіка Є. Космінського**

Serhiy V. Dyachkov (Kharkiv)

**East and West on the pages of a school textbook
academician E. Kosminsky**

Підручники академіка Є. Космінського з історії середніх віків для 6–7 класів загальноосвітньої школи, видані на межі 1940–1950-х рр., мали, безумовно, новаторський характер. Автор пропонував шкільний курс всесвітньої історії, який охоплював проблеми середньовіччя країн Європи та Азії, а також народів тогочасного СРСР. Підручник став «сталінським букварем» — класичним взірцем навчальної книги для масової радянської школи. В умовах «непримиренної боротьби з космополітизмом» свою лояльність режиму академік Є. Космінський був вимушений доводити широко відомими ідеологемами марксистської теорії: «східний феодалізм», «кріпацтво», класова боротьба.

Перший досвід викладання в школі середньовічної історії східних країн і народів мав певні труднощі, які переважно полягали в неможливості «притулити» реалії цивілізацій Сходу до марксистської теорії соціально-економічних формацій та вимог компартійної цензури. До традиційного «меню» додавалася пропаганда антизахідництва та панславізму. Іншими словами, на сторінках підручника продовжувалася «Велика Вітчизняна війна радянського народу». Автор неодноразово підкреслював, що за часів середньовіччя слов'янським народам доводилося

вести вперту боротьбу з німецькими загарбниками, які ставилися до слов'ян «зі звірячою жорстокістю». Особливо важка доля спіткала західних слов'ян, які прийняли християнство від неосвіченої, напівварварської Германії, а не культурної Візантії, що затримувало розвиток народів. З другого боку, історія східного й південного слов'янства була представлена у відверто ідеалізованому вигляді.

На сторінках підручника настійливо йдеться про зверхність Сходу перед відсталим й варварським Заходом. Є. Космінський намагається переконати учнів, що західні народи, які нібито претендують на світове панування і роль носіїв всесвітньої цивілізації, тривалий час залишалися варварами порівняно з народами Візантії, арабами, Індією та Китаєм.

Автор підручника встановив своєрідну «ієрархію» східних народів. До числа передових й прогресивних, безумовно, увійшли *«народи нашої великої батьківщини»*. Серед них неслов'янські народи СРСР на чолі з грузинами, вірменами, азербайджанцями, народами Середньої Азії. На думку Є. Космінського, на межі XII–XIII ст. Грузія (батьківщина «вождя народів») переживала піднесення і стала однією з найсильніших держав Близького Сходу. Автор підкреслює, що за часів цариці Тамари тут процвітала книжна освіченість і поезія, творив один з найвидатніших поетів в історії середньовіччя Шота Руставелі, *«грузинські архітектори користувались славою на Русі і допомагали в будівництві руських храмів»*. Виключно позитивно подаються видатні досягнення арабів, індійців та китайців у розвитку «передової» культури й цивілізації.

Турків-османів та японців (майбутніх союзників гітлерівської Німеччини) Є. Космінський характеризує скупом, переважно негативно. Наприклад, стверджується, що саме турки розгромили культуру Візантії, Сербії, Болгарії, Вірменії, розорили Грузію. Турецьке ярмо надовго затримало культурний розвиток арабських країн. Завойований турками Схід на багато століть був приречений на занепад і відсталість. Історія завжди ворожої Японії майже повністю опинилася поза межами уваги автора.

Кочівників (гунів, половців, маньчжурів) на сторінках підручника презентовано як споконвічних ворогів цивілізованих народів, передусім слов'ян та китайців. Головна ідеологема викладена дуже просто, відверто й брехливо: *«Західна Європа була захищена від цих страшних хижаків тією міцною стіною, яку являли народи Східної Європи, Русь, Візантія, слов'янські землі приймали на себе головні удари степових кочівників»*. Монгольська імперія подається як ворог прогресивного розвитку «передових» країн Сходу. Описуючи заняття та умови життя, а також причини об'єднання монгольських племен, Є. Космінський не утримався від певного європоцентризму, згадуючи *«князя»* Темучина та *«імператора»* Чингісхана. Причини успіхів монгольських завоювань викладено в цілому виважено. Проте в російському виданні підручника Є. Космінський вбачає певну тотожність між монголами та хрестоносцями. Нібито монгольська знать так само жадібно мріяла про завоювання та грабіж сусідніх культурних країн, як західноєвропейські рицарі про грабіж Візантії та завоювання Палестини. Висновок за відповідним розділом підручника суперечить фактам, але ідеологічно вивірений: *«Своїми стражданнями і своєю невпинною боротьбою з нещадними загарбниками руський народ заслони́в Західну Європу від жаху монгольського іга»*.

Проблемам середньовічної історії країн Сходу в підручнику Є. Космінського присвячений значний обсяг навчального матеріалу, але він подається тенденційно під густим ідеологічним «соусом» і страждає помітною структурною недосконалістю. Внаслідок цього з історичного контексту «зникли» країни й народи. Наприклад, зі значними «білими плямами» подається історія Ірану. За межами підручника залишилася трьохсотлітня історія Делійського султанату (1206–1526). Зародження та поширення індуїзму, яке сталося саме в «середні віки», також не привернуло увагу автора та не увійшло до тексту навчальної книги. Отже, у підручнику академіка Є. Космінського спотворено значний масив фактів та явищ, порушена жива тканина соціально-політичних й культурних процесів східного середньовіччя.

ІСТОРІЯ
АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ
ТА ЕЛЛІНІСТИЧНИХ
ДЕРЖАВ

А. Ю. Баукова (Львів)

Лідійські мотиви в міфології та релігії античного світу

Anastasiya Yu. Baukova (Lviv)

Lydian motifs in the mythology and religion of the ancient world

Давньогрецька міфологія є цікавим джерелом для вивчення різних аспектів античної культури, зокрема й розвитку географічної свідомості її творців. Детальне прочитання міфів дає змогу побачити певні локальні центри міфотворчості чи процес інтеграції територій усього Середземномор'я. Цікаво, що давніші сюжети про друге чи третє покоління богів пов'язані з територіями за межами Балканського півострова. У попередньому дослідженні йшлося про фракійські сюжети в пласті міфологічної спадщини, а в цьому повідомленні хотілось би намітити основні сюжети щодо Лідії.

Лідійський світ був дуже насиченим постатями богів різного рангу. Для початку підкреслимо, що не йдеться про лідійські святилища загальногрецьких богів, а виключно про персонажів міфів, які мали лідійське коріння.

Усі боги й божества регіону представляли різні пласти міфологічної ієрархії. Тут були річкові божества, передусім персоніфікації річок Каїк та Герм. Вони належали до синів та доньок Океана та Тетіс. Сином Каїка був Ефес, який і став епонімом для славного лідійського міста Ефес [Павсаній, Опис Греції 7. 2. 8]. Через центральну Лідію протікала річка Герм. Її витoki були на горі Діндім у центральній Фрігії, а численні невеликі притоки живили її з лідійської гори Тмолос. Герм, за Гесіодом, належав до синів Океану, а в іншому джерелі батьком Герма був безсмертний Зевс

[Homer's Epigrams 1]. Найвизначнішим з притоків Герма був золотоносний потік Пактол. Саме в ньому траплялись вкраплення електри, який став матеріалом для початку карбування лідійських статерів. Пактол був батьком Евріанасси, яка згодом стала дружиною Тантала і матір'ю Пелопса, Бротей та Ніуби. Нонн Панополітанський в V ст. до н. е. у своєму творі говорить, що після загибелі Амπεла на знак туги із Діонісом «очеретяний Герм зі швидким хвилями та жовтий, як шафран, від багатства під його потоком Пактол зупинили свій плин в жалобі» [Nonnus, Dionysiaca 12. 123 ff].

Іншою важливою, але малою річкою Лідії є Мелес. Його називали священним [Homer's Epigrams 4], але більш важливою є згадка про те, що від Мелеса та німфи Кретеїс народився Гомер [Homerica, Of the Origin of Homer & Hesiod and of their Contest 1]. Саме тому Гомера називали Мелесієном.

Такий насичений світ річкових божеств у Лідії пояснювався значенням водних потоків для регіону — вони були без перебільшення благочинцями на цій території. Лідійці отримували завдяки ним визначені кордони з сусідніми Карією, Фрігією, Місією. Також річки були джерелами риби та інших видів їжі, транспортними артеріями, джерелами будівельних матеріалів та тростини. Цей невеликий перелік свідчив про те, чому в уявленні давньої людини річки стали божествами.

Самі гори Тмол та Сипілум, біля яких протікали ці річки, теж мали своїх богів, персоніфікацію яких ми можемо бачити на монетах міст Магнезія, Тмолус, Сард тощо. Саме Тмол став батьком лідійського царя Тантала, знаного нам із фразеологізму про танталові муки. Богом гори Тмола називає Овідій. Як гірський бог Тмол був суддею в музичному змаганні між Паном та Аполлоном.

Тантал, за всієї відомості українському та європейському читачеві, не є настільки однозначною постаттю. Аналіз літературних джерел не дає остаточного розуміння ані про рід покарання Тантала, ані про його провини. Вперше покараного Тантала бачить Одиссей у царстві Гадеса, але Гомер не вказує злочин царя. В ранніх античних джерелах покаранням Тантала був

камінь, що висів над головою [Fowler, Robert (2013). *Early Greek Mythography Vol.2*. Oxford University Press. p. 369], а не загальновідоме стояння у воді. Цей камінь був за значенням подібним до дамоклового меча, щоб натякнути на нездатність насолоджуватися чимось, тому що спроба це зробити ставить людину в становище постійної неминучої небезпеки [Gantz, Timothy (1993). *Early Greek myth: a guide to literary and artistic sources*. Baltimore: Johns Hopkins University Press. p. 531]. Цікаво, що вищезгаданий фразеологізм в античному світі мав дещо інше звучання та значення. «Танталове покарання» вживалось стосовно того, хто має блага, але не має права ними насолоджуватися, а англійське дієслово *to tantalize* (дражнити) і зараз означає мучити виглядом чогось бажаного, але недосяжного; дражнити, викликаючи очікування, які неодноразово не справджуються.

У міфології трапляються згадки про ще одного Тмола, який був чоловіком Омфали. Міф про цю царицю тісно пов'язаний з Гераклом. На відміну від процедури ритуального очищення від убивства, описаної Гомером, Омфала очищає Геракла від провини вбивства Іфіта через трирічну службу [Scholiast on Soph. Tr. 253; Apollod. 2.6.3] (хоча існує і версія про однорічне перебування Геракла в Омфали [Soph. Trach. 252ff]). Геракл прямих вів до Омфали, а цариця вбиралась у левову шкуру та носила палицю. Під час перебування в Лідії Геракл спіймав біля Ефесу двох братів кекропів і приніс їх до Омфали [Apollod. 2.6.3]. Кекропи грабували перехожих і шкодили торгівлі Ефесу, тому вчинок Геракла був важливим, а подорож до троянського царя Лаомедонта мала чимале значення для історії Троянської війни.

Із персонажів неможливого походження, пов'язаних із Лідією, в грецькій міфології можна назвати Арахну. Вона була донькою Ідмона, фарбара пурпурових тканин з Колофона.

Окремо слід згадати, що з V ст. до н. е. засвідчено існування Зевса Лідійського — «бога, якого вшановують лідійці». Однак цей персонаж не мав міфологічної історії. Водночас, на відміну від багатьох персонажів, Зевс Лідійський широко представлений у карбуванні Сард та інших лідійських міст у римську добу.

Міфологічне минуле регіону розвивалось за логікою розвитку поколінь богів, коли річкові та гірські божества давали життя лідійським царям, а вже їхні діти розгортали різні міфологічні сюжети про спілкування з олімпійськими богами. Такий потужний шар історій про міфічних царів та їхніх дітей свідчить, на нашу думку, про те, що Лідія була одним з регіонів творення загальногрецької міфологічної традиції.

О. О. Вар'ян (Запоріжжя)

**Формування громадянської ідентичності дітей
у Стародавніх Афінах**

Oksana O. Varian (Zaporizhzhia)

The creation of children's civic identity in Ancient Athens

Діти становили особливу соціальну категорію в афінському суспільстві VI–IV ст. до н. е. З одного боку, вони перебували за межами політичної спільноти, з другого, — полісний колектив розглядав дітей як майбутніх громадян, котрі мають бути виховані відповідно до цінностей і законів держави. Формувати громадянську ідентичність, спільну колективну пам'ять, прищеплювати усталені в общині цінності, норми та моделі поведінки мали соціокультурні заходи — відправлення релігійних культів, свята, фестивалі з їх духовною та агональною складниками, симпосії, театральні вистави, відкриті для афінян як глядачів та учасників з дитячого віку. Найбільш репрезентативним джерелом дослідження участі дітей у соціокультурній діяльності, в процесі якої відбувалось формування їхньої громадянської ідентичності, є археологічні предмети, передусім вазопис та скульптура.

Обряд введення дитини в ойкос (амфідромія) надавав їй право долучитись до вшанування сімейних божеств. Після введення у фратрію, яке, найбільш вірогідно, відбувалось у трирічному віці, дитина могла брати участь у полісних святах й вшануванні богів та героїв поліса в громадському просторі. Атрибутом, що засвідчував першу участь дитини у вшануванні полісного божества, був хоес — мініатюрний глечик, котрий отримували

діти під час відзначення свята Анфестерій. Хоеси є важливим джерелом для дослідження історії дитинства в античних Афінах. На цих глечиках здебільшого зображували типові сцени перебування дітей у середовищі, типовому для певного етапу їхньої соціалізації — побутові сцени повзання, гри з улюбленими іграшками, тваринами або іншими дітьми, перебування під опікою дорослих (наприклад, хоес під інв. № MNB3061 з Лувру). Часто немовлята зображувались із захисними амулетами (наприклад, хоеси під інв. № 1842,0728.1123 (E549) з Британського музею, інв. № CA2916 з Лувру). Наявні хоеси зі сценами участі дітей в релігійній діяльності, зокрема хлопчик з возиком у руках біля вівтаря (інв. № CA1683, Лувр) або хлопчик, що танцює біля вівтаря (інв. № 1842,0728.927 (E533), Британський музей).

Разом із батьками діти відвідували жертвоприношення, театральні вистави, свята. Збереглась значна кількість вотивних рельєфів із вшануванням бога Асклепія, учасниками сімейного поклоніння якому були діти. Такими є, зокрема, два вотивні рельєфи, орієнтовно датовані кінцем V – початком IV ст. до н. е., що зберігаються в колекції Британського музею. Рельєф під інвентарним номером 1805,0703.440: на лежку бенкетуючі юнак і чоловік з ритомом у правій руці, ліворуч від них сидить жінка у хітоні. Біля лежача, ліворуч, стоїть юнак з ритомом у руці. Перед ним — вівтар. Далі — сім'я з чотирьох дорослих і двох маленьких дітей, котрі женуть перед собою жертвну тварину — свиню. Біля підніжжя лежача — змії. На збереженому фрагменті рельєфу під інв. № 1816,0610.361, інтерпретованому як вірогідна сцена жертвоприношення сину й доньці Асклепія, зображено фрагменти трьох фігур. Ліворуч — людина здійснює жертвоприношення, тримає якийсь предмет у руках. По центру більша за зростом фігура юнака, котрий простягає праву руку в бік запропонованого предмета, на його лівому плечі накинута гіматій. Складки одягу, які збереглися у правій частині рельєфу, інтерпретовані фрагментами фігури жінки. Вотивні рельєфи під інв. №№ 1973,0103.11 й 1816,0610.189 містять сцени релігійних процесій за участі дітей та дорослих.

Вазопис висвітлює участь дітей у релігійних заходах окремо, а також в групі однолітків; під час спільного вшанування божеств у палестрах і відзначення полісних свят з ритуальними агонами. Такими є сюжети вшанування юнаками-атлетами культу покровителів палестри та гімнасія Гермеса і Геракла. Жертвоприношення юнаків Гермесу стало сюжетом кратера (інв. № 1837,0609.38 (B362) й ойнахойї (інв. № 1864,1007.247 (B627) з колекції Британського музею, кіліка з художньо-історичного музею у Відні (інв. № IV 3691).

Отже, сюжети вазопису та скульптури VI–IV ст. до н. е. засвідчують активну участь дітей у соціокультурній діяльності та, як наслідок, вагоме значення останньої у формуванні їх громадянської ідентичності.

О. В. Вус (Львів)

**Аріканда (Аруваканда): архітектурний ансамбль
елліно-римського міста у горах Лікійського Тавра**

Oleh V. Vus (Lviv)

**Arykanda (Aruwakanda): architectural ensemble
of the Hellenic-Roman city in the mountains of Lycian Taurus**

In 168 BCE – 43 CE, in the southwestern part of Asia Minor there was a unique military and political association of cities known as the Lycian League. It was located on the territory of the ancient country of Lycia¹. At the beginning of the 1st century CE, the Lycian League included 23 cities, scattered along the Mediterranean coast and in the mountains of Lycian Taurus (Strabo, XIV, III, 2–4, 9). By that time the Lycian cities had long been Hellenized and partly Romanized, and their architectural appearance already fully corresponded to the typical Mediterranean cities of the *Pax Romana*.

The influence of the Hellenic-Roman culture is clearly visible in the example of the settlement of Arykanda. It should be noted that the more ancient oikonym *Aruwakanda* in Luwian means “place near a high cliff”. The remains of the city are located in the Bey Mountains, 32 km from the seashore; 1 km from the Elmalı–Finike road and the modern village of Arif. The ruins are concentrated on a steep southern slope of the *Şahinkaya* (in antiquity — *Embolos*); on five artificial terraces, spaced at an altitude of 710 to 820 m. All the terraces offer an exceptionally beautiful mountain-forest panorama opens up, which is why Arykanda was called the “Lycian Delphi”.

¹ This is now the territory of the provinces of Antalya, Muğla and Burdur in modern Türkiye. In the Lycian language, the country was called *Trēm̃mis*.

At the highest point of the rock is a watchtower (902 m). This tower and the walls of the acropolis were the only fortifications in the city. Residential and public buildings in the Arykanda rose on high artificial terraces. Their supporting monumental walls were themselves powerful fortifications. On the lowest terrace stood the city gate decorated with image of a Lion and a building for the production of wine and olive oil. Of great interest is the architectural complex “Nal Tepesi”. In ancient times, it was erected as a sanctuary of the god Hermes. Under Emperor Trajan (98–117 CE), the building was rebuilt into baths.

The second terrace of Arykanda was more representative. The city buildings here stretch from west to east for about 1.5 km, at an altitude of 720 to 750 m. Among them, the architectural complexes of four Roman villas, the Small Baths of the 4th century CE and the Christian basilica of the late 4th century stand out. Almost in the center of the second terrace are the ruins of the Traianeum, a large temple complex dedicated to Emperor Trajan. Another building was dedicated to Emperor Septimius Severus (193–211 CE) and his family.

On the right side of the second terrace is an area of Roman buildings of the 2nd – 3rd centuries CE with a large Gymnasium, the Great Baths and the Eastern Necropolis. A ceremonial road led to its territory; in fact, it was a real “city of the dead” with many monumental tombs and sarcophagi. In the forest to the east of the necropolis, mausoleums of the Arykandian nobility have been preserved.

At an altitude of 770–790 m there is a third terrace. In the 2nd century CE, the State Agora was built on the terrace, in the center of which was the Temple of Tyche. During the reign of Emperor Hadrian (117–138 CE), a monumental Odeon was built in the northern part of the agora. On three sides, the State Agora was surrounded by a wooden portico with a mosaic floor, built in the 4th century. To the west of the State Agora was adjacent to the complex of buildings of the Prytaneion. To the northwest of the Prytaneion were another, “Hanging baths”, built on a steep slope.

The inhabitants climbed comfortable stone stairs from the Odeon to the fourth terrace, to the theatre (altitude 800 m). Its *cavea* (56 m wide) was carved into the thickness of the mainland rock in the middle of the 1st century BCE; the width of the *orchestra* was 17.18 m. The *cavea* had 20 rows of seats, and could accommodate up to 3,000 inhabitants of Arykanda. The theater was badly damaged by the earthquake of 141 CE, but was restored with the help of the Lycian “evergetes” Opramoas of Rhodiapolis and Jason of Cyanea.

Probably, in the middle of the 2nd century CE, the stadium of Arykanda was also restored. It is located on the fifth terrace (altitude 810 m). Due to the great height of the supporting wall of the terrace, stone stands were built only on the northern side. The stadium was only 106 m long, and 17 m wide; it could accommodate up to 3,000 spectators. In the northwestern part of the stands, a sanctuary was built for the patron of athletes — the god Hercules.

The fourth and fifth terraces in the northwestern part of Arykanda could be reached by walking along a convenient road from the theater. The western part of the fourth terrace is the Hellenistic agora (altitude 800 m). In the Roman era, it turned into a well-appointed commercial center, as evidenced by a long row of 14 shops along the northern edge. On the left side of the agora there is a huge, rectangular, underground cistern, where a critical supply of water was stored in case of a siege of the city.

The fifth terrace of Arykanda (810–820 m high) dominates the Commercial Agora. Directly above the cistern rise the ruins of the Sebasteion, the Bouleuterion and the city archive. In the center of the terrace, stood the architectural dominant of the Hellenistic Arykanda — the white marble Temple of Helios on *Embolos*. In 141 CE, the temple was destroyed; then rebuilt, and destroyed again by the earthquake of 240 CE.

In the 3rd – 1st centuries BCE, on the slope of the rocky hill *Embolos*, on the site of the Lycian settlement of Aruwakanda, the Hellenistic city of Arykanda arose. In the 2nd – 3rd centuries

CE, Roman engineers supplemented the architectural ensemble by building the State Agora, Odeon, Traianeum, Aqueduct, Great and Small Baths, Gymnasium and Eastern Necropolis. These monumental buildings testify to the glory, wealth and prosperity of Arykanda during the Roman period of the city's history.

Fig. 1. The ruins of the white marble temple of Helios on Embolos in the antique city of Arykanda. Photo by the author.

Рис. 1. Руїни білого мармурового храму Геліосу на Емболі в старовинному місті Аріканда. Фото автора

Fig. 2. Fragment of a tomb depicting the head of Medusa, built by Kilortes, son of Pigres, in the Eastern Necropolis of Arykanda.
Photo by the author.

Рис. 2. Фрагмент гробниці із зображенням голови Медузи, збудованої Кілортом, сином Пігреса, у Східному некрополі Аріканди. Фото автора.

А. Л. Зелінський (Київ)

Припущення щодо родоводу Антіпатра, небожа Антіоха III

Andrii L. Zelinskyi (Kyiv)

**The assumption about the lineage of Antipater,
nephew of Antiochus III**

Полібій у своїй «Загальній історії», а згодом Тіт Лівій в «Історії від заснування міста» кілька разів згадують такого собі Антіпатра, котрий доводився небожем царю з династії Селевкідів, Антіоху III. Цей достойник з'являється на сторінках зазначених праць у контексті IV і, ймовірно, V Сирійських війн (відповідно 221–217 і 202–195 рр. — тут і далі до Р. Х.), що точилися між царствами Птолемеїв і Селевкідів, а також — катастрофічної для Антіоха III війни з Римом (192–189 рр.). Наприклад, вищезгаданий Антіпатр під час битви при Рафії (22 червня 217 р.) на чолі кількатисячного кінного загону бився в лавах селевкідського війська [Polyb. V, 79, 12; 82, 9], а після поразки Антіоха у зазначеній битві як мінімум номінально очолював посольство, направлене останнім до Птолемея IV [Polyb. V, 87]. Під час битви при Паніоні (200 р.), імовірно, саме цей Антіпатр очолював важливе військове з'єднання, розгорнуте попереду Антіохової фаланги (Polyb. XVI, 18, 7), і, нарешті, він брав участь у битві при Магнесії-біля-Сіпілу (Liv. XXXVII, 41, 1), а після зазваної в ній поразки (189 р.) провадив тривалі й складні переговори з римлянами [Polyb. XI, 21, 16–17; 24; пор. Liv. XXXVII, 45; 55–56].

У сучасній історіографії побутує кілька відверто умоглядних версій і припущень стосовно Антіпатрового родоводу. 1. Антіпатр

був сином старшого брата Антіоха III, Селевка III; 2. Він був сином Антіохової рідної сестри, Антіохіди; 3. Він був помилково поймаєнований небожем, тоді як насправді доводився Антіохові двоюрідним братом, будучи сином однієї з сестер батька останнього — Селевка II; 4. У свідченнях Полібія, продубльованих Лівієм, ідеться про невизначеного далекого родича Антіоха III; 5. Антіпатр походив по прямій лінії від дуже далекого родича Селевкідів — Птолемея, сина діадоха Лісімаха та птолемеївської царівни Арсиної; 6. Окреслення «Царський небіж» взагалі слід розглядати не як визначення фізичної кривності, а як почесний придворний титул. Проте кожна з цих версій має істотні фактологічні, хронологічні чи навіть фізіологічні суперечності. Водночас певна генеалогічна перспектива все ще залишається поза дослідницькою увагою. Ідеться про можливість віднесення зазначеного Антіпатра до числа нащадків впливового малоазійського династа Ахея-старшого.

Цей достойник, імовірно, будучи молодшим сином засновника династії Селевкідів Селевка I, протягом певного часу виконував адміністративні функції в Середній Азії (App. Syr. 57; Strab. XI, 10, 1), а згодом став намісником малоазійських володінь своїх царських родичів (SEG № 47. 47.1739). Малоазійське намісництво успадкував його син Александр (SIG № 426; OGIS № 229; SEG № 4.422; R.C. № 29; Euseb. Chron. I, 251), тоді як інший його син Андромах обрав військову кар'єру [Polyaen. IV, 17]; Ахееві ж дочки — Антіохіда і Лаодіка I — відповідно стали дружинами пергамського царя Аттала I (Strab. XIII, 4, 2) і Селевкіда Антіоха II (Euseb. Chron. I, 251). Своєю чергою, дочка Андромаха Лаодіка II стала дружиною Селевка II й відповідно матір'ю Антіоха III (пор. Polyb. IV, 51; VIII, 21, 11; I.Labr. № 8), тоді як її рідним братом (пор. Polyb. IV, 51; VIII, 21, 11; Polyaen. IV, 17) був бунтівний вуй останнього Ахей-молодший [Polyb. IV, 2, 6; 48; 51; V, 57, 72–77; VII, 15–18; VIII, 12; 15–21]. Натомість нам нічого невідомо про наявність будь-яких нащадків Александра, що можна пояснити винятковою бідністю та фрагментарністю історичних джерел часів високого еллінізму.

На мій погляд, обидва сини Ахея-старшого, котрі народилися на початку III ст. і доводились Антіоху III відповідно рідним та двоюрідним дідами, могли мати нащадків, не зазначених у відомих нам джерелах. Отже, їхній гіпотетичний правнук (двоюрідний чи троюрідний небіж Антіоха), народжений бл. 235 р., цілком міг у 217 р. брати участь у битві при Рафії і номінально очолювати мирне посольство до Птолемея IV.

Й. Ілієв (Софія)

До питання про дату та історичний контекст IGBulg. I²: 344

Jordan Iliev (Sofia)

On the Date and Historical Context of IGBulg. I²: 344

This paper aims to systematize arguments for a more precise dating of an epigram from Mesambria Pontica (modern Nessebar). The epigram is particularly interesting due to its mention of numerous battles with the “odious Bessi”, in which the deceased, Ariston, one of the archons of Mesambria, actively participated (Figure 1). In previous studies, its historical interpretation has most frequently been associated with possible migrations of the Bessi at the end of the 1st century BC; there is also the opinion that in this case “Bessi” may serve as a designation for Thracians in general.

The epigraphic monument lacks elements that would allow for an exact dating. In such cases, two approaches can be employed to achieve a more precise estimate, which are designated here as traditional and modern. The first emphasizes the paleographic characteristics of the inscription, while the second relies on the attribution of the text to a specific period using artificial intelligence.

Traditional dating often depends on the researcher’s personal observations, following some generally accepted rules — one of which is the comparison of letter forms. For example, another interesting inscription, also from Mesambria, mentions M. Terentius Varro Lucullus, who fought in Thrace in 72 – 71 BC, and this forms the basis for its dating (IGBulg., I²: 314). The form of the letters

in that inscription closely resembles those of the epigram under consideration in the present work. Unfortunately, there is no certified method for verifying such similarities, which may leave room for doubt among critical scholars, even though the author of the present lines is convinced that both inscriptions date from approximately the same time.

Artificial intelligence has undergone rapid development in recent years and will undoubtedly find broader applications in historical research in the future. One particularly useful tool is Ithaca (<https://predictingthepast.com/>), which matches a given text with a large database of ancient inscriptions, thereby enabling the assignment of the text to a specific time period. This tool suggests a possible date for the epigram within any decade of the 1st century BC, but with a slightly higher probability for the period between 90 and 80 BC.

The above considerations make it plausible to accept the most probable dating of the epigram as around the time of Lucullus' campaign in Thrace, possibly even before his march. This places the monument in a completely different historical context than previously assumed.

Above all, the mention of the Bessi in the text is unquestionable, as the inhabitants of Mesambria must have known their neighbors well and distinguished the Bessi from the other Thracian tribes. The Bessi are noted by Ovid as neighbors of Tomis (Ovid. *Tr.*, 3.10.5; 4.1.67) and, though more vaguely, are also mentioned in relation to Pontus by Strabo (Strabo, 7.5.12). It is therefore not surprising that they were also neighbors of Mesambria.

It is worth noting that Mesambria is mentioned in relation to Lucullus' campaign only by Appian (App. *Illyr.*, 30), and only among the six Greek cities bordering Moesia. There is no indication that the Romans fought against Mesambria. The contents of the inscription and other available written sources suggest that the Bessi were once enemies of both Mesambria and Rome. This may explain the different treatment of Mesambria by Lucullus compared to that of other West Pontic cities.

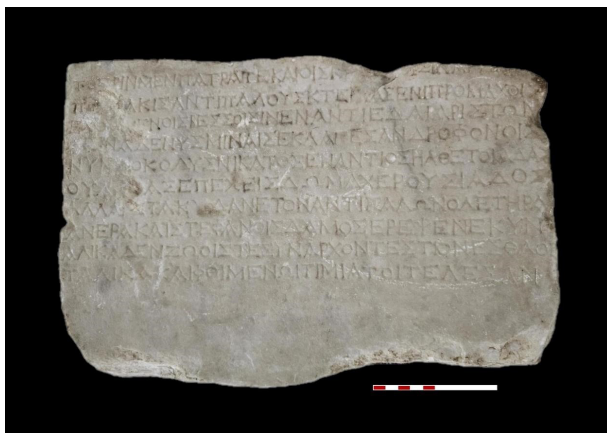

Fig. 1. The Epigram of Ariston (IGBulg., I²: 344), held in the Archaeological Museum of Burgas. Photo by the author.

Рис. 1. Епіграма Арістона (IGBulg., I²: 344), що зберігається в Археологічному музеї Бургаса. Фото автора.

С. Д. Литовченко (Харків)

Статус Малої Вірменії у II ст. до н. е.

Sergiy D. Lytovchenko (Kharkiv)

The status of Lesser Armenia in the II century BC.

Серед фахівців з історії елліністичного Сходу останнім часом посилюється інтерес до історії малих держав Малої Азії та Північної Месопотамії, доля яких раніше перебувала за межами наукових досліджень. Це стосується також історії Малої Вірменії, невеликої країни, яка розташовувалася на північному сході Малої Азії. Треба, однак, визнати, що відсутність достатньої кількості джерел та зіткнення кількох історіографічних традицій спричинили виникнення цікавих, але мало обґрунтованих реконструкцій маловірменської історії у II ст. до н. е. На першому місці, беззаперечно, є намагання вчених довести, що Мала Вірменія не була самостійною державою у II ст. до н. е. Частина фахівців наголошує на каппадокійському впливі, але найбільш помітною є гіпотеза іспанського дослідника Л. Баллістероса Пастора, який стверджує, що все друге століття до н. е. Мала Вірменія була невід'ємною частиною Понтійського царства.

На нашу думку, навіть незначні повідомлення джерел дозволяють стверджувати, що Мала Вірменія після загальномалоазійської війни на зламі 80–70-х рр. II ст. до н. е. зберігала незалежність, хоча б відносно, до останнього десятиріччя II ст. до н. е. Твердження Л. Баллістероса Пастора про те, що Мала Вірменія була понтійською сатрапією з початку II ст. до н. е., базується переважно на припущенні, що сатрап Мітрідат, якого згадує Полібій,

був братом понтійського царя Фарнака. Проте ця гіпотеза не підтверджується джерелами: Мала Вірменія під час понтійсько-пергамської війни виступала як самостійна понтійська союзниця, а особа Мітрідата маловірменського, на думку більшості вчених, не збігається з особою Мітрідата — брата Фаранка I. Крім того, титул сатрап у цей час не обов'язково мав значення підлеглості. Також є непрямі свідчення, що сатрап Мітрідат зберіг свою владу після конфлікту та брав участь у західному поході вже як союзник каппадокійського царя. Насправді, жодних доказів входження Малої Вірменії до складу Понту аж до часів Мітрідата VI немає.

Зв'язки Малої Вірменії саме з Каппадокією базуються на припущенні, що батько останнього маловірменського царя Антіпатра Сісіс мав каппадокійське ім'я і тому, можливо, походив з каппадокійської знаті. Проте навіть якщо погодитися з твердженням про каппадокійські корені імені Сісіс, не можна зробити висновок, що Мала Вірменія повинна була залежати від Каппадокії. З другого боку, Сісіс — ім'я, безумовно, іранське, але подібні імена трапляються не тільки в Каппадокії.

Суперечності в поглядах можна впевнено прибрати, якщо згадати чітко висловлювання Страбона, яке можна віднести тільки до подій II ст. до н. е. Дивно, але це висловлювання повністю ігнорує значна кількість дослідників. Грецький географ прямо каже, що «Династи завжди утримували владу над [Малою Вірменією], як і над Софеною, іноді у дружбі з іншими вірменами, іноді діючи самостійно» (Strabo, 12, 3, 28). Якщо врахувати, що Страбон характеризує ситуацію в країні, яка розташовувалася майже поряд з його батьківщиною, до цього уривка треба поставитися з увагою. Імовірно, Артаксій I, цар Великої Вірменії, неодноразово намагався поширити свій вплив на захід, але в нього ніколи не виходило повністю підкорити Малу Вірменію, яка зберігала хоча б відносну незалежність, про що й розповідається в джерелі. Непрямим доказом цього є, на нашу думку, згадка у Страбона про захоплення Артаксієм територій, які, на думку вчених, до цього входили до складу Малої Вірменії.

Хоча джерела донесли до нас імена тільки трьох правителів Малої Вірменії у II ст. до н. е.: Мітрідат, Сісіс та Антіпатр, — це не означає, що перелік неповний або що в інші роки Мала Вірменія не мала власного управління. Історія сусідніх Понта та Великої Вірменії саме в цей час також налічує невелику кількість царів — чотирьох понтійських і трьох великовірменських.

Отже, доказів повного підкорення Малої Вірменії сусідніми державами у II ст. до н. е. доки не знайдено. Тому можна припустити, що ця невелика держава зберігала відносну незалежність до смерті останнього свого правителя Антіпатра наприкінці століття. І це робить Малу Вірменію унікальною країною, яка, не маючи достатніх ресурсів, майже сто років уникала поглинення відверто імперськими сусідами, з якими мала міцні або політичні, або етнічні зв'язки.

А. Папастатопулу (Ламія, Греція), О. В. Вус (Львів)

**Античне місто Ахінос у Фтіотиді:
короткий історико-археологічний огляд**

Aristea Papastathopoulou (Lamia, Greece), Oleh V. Vus (Lviv)

**The Antique city of Achinos in Fthiotida:
A Brief Historical and Archaeological Overview**

The antique city of Achinos (*Εχίνος* or *Εχινούς*), is built at the foot of Othrys, near the northern shores of the Maliakos Gulf. Its location, on the borders of ancient Achaia Fthiotis and Malis, was of strategic importance for the control of the coastal road that connected Thessaly with southern Hellas. The fertile soil, abundant water and good climate that contributed decisively to the continuous habitation of Achinos from prehistoric times to the present day, were praised by ancient writers and scholars.

The oldest written sources for the city date back to the late 5th century BC (Hdt., 1.56; Strabo, 1.60 / 9.433, 435, 442; Arist. Lys., 1169). The first traces of habitation in Achinos date back to the Middle Bronze Age. From the Mycenaean era, the only find is a cist tomb from the Late Helladic IIB period. The city extended at the foot of the easternmost of the two hills occupied by the present-day village and was surrounded by a fortified enclosure, which was connected to the wall of the acropolis that crowns the top of the hill. The enclosure is built according to the isodomic rectangular system, from which the eastern tower survives to this day, and dates back to the 4th century BC. The wall of the lower city survives at two points on its eastern side. On a plot of land where the wall of the lower city is still visible, a Macedonian type vaulted tomb was excavated in 2024.

The fortification of Achinos belongs to a group of fortresses built by Epaminondas during the Theban hegemony to control the sea routes. When Philip II intervened in the affairs of southern Hellas, recognizing the strategic importance of the city, he wrested it from the Thebans and ceded it to the Malians (342 BC), in order to facilitate his passage through Thermopylae (Dem. Philippic 3.34). Planning to secure the road to Lamia and from there to Athens and Euboea, Philip V chose the coastal route to the east, which led from Halos and Echinus.

After a siege, he captured the city of Echinus, which was an ideal place for the installation of his garrison as well as for the supply of his army, wresting it from the Aetolians in the year 210 BC (Polyb., 9. 39.6–41.6). According to Livy (26.24, 27.30.3) the Aetolians had already concluded an alliance agreement with the Romans (there was already a Roman fleet in the Aegean) and tried without success to break the siege of Echinus). Philip V evacuated garrison of the city in 197 BC after his defeat at Kynos Kephalas.

Apart from the wall, the other archaeological findings consist of remains of public and private buildings Hellenistic and Roman era, located on the southern slope of the acropolis hill, and of tombs from the city's cemetery, which is confined to the low hill immediately to the west and to the plains south of it. The burial use of the site begins in the 5th century BC and continues until the first post-Christian centuries. The majority of the tombs belong to the 2nd and 1st centuries BC. The quality of the findings that emerged from the investigation of the burial complexes prove the importance of the settlement as a center of cultural and economic development from classical to Roman times.

Among the public buildings, a two-story building from the end of the 4th century BC, is noted, to which additions were made in Roman times after its destruction, from which comes a votive relief from the end of the 4th – beginning of the 3rd century BC depicting a mother's thanksgiving sacrifice to the goddess Artemis Eileithyia for the good outcome of her childbirth. Further

south of the upper building, remains of a Hellenistic building and a rectangular pedestal of a syntagma were found, and further northeast, a Roman-era monument. Among the private buildings, a large building is noted, in which, after its destruction and repair, evidence was found that testifies to the operation of a metallurgical workshop on site. On the southern slope of the western hill, a vineyard of the 2nd century BC was discovered. The city apparently experienced great prosperity during the Roman era, to which the well-known dedication of the Echinaeans to the Roman naval general Gnaeus Octavius in 168/7 BC dates back (SEG 25.642).

Achinos is mentioned as the seat of a bishopric during the 5th and 6th centuries. Over the centuries, the walls, like the other buildings, suffered damage, mainly from strong earthquakes that struck the area during the 5th and 3rd centuries BC, and the 3rd and 6th centuries AD. For this reason, it underwent many repairs. According to Procopius, its walls were renovated by Justinian, but it suffered great destruction during the earthquake of 551 and the tidal wave that followed (Procop. *De bellis*, VIII 25, 19; *De aed.*, IV 3,5). As a location have survived into the middle Byzantine period, among the cities of the province of Thessaly and as a bishopric it continues to be mentioned in episcopal lists.

Scattered architectural members have been identified in houses in the village, while a section of a mosaic floor was identified in the foundations of the church of Agios Athanasios at the Perivolaki location. During a rescue excavation on a plot of land, a building with three rooms and a T-shaped mosaic was discovered. Its decoration presents continuous squares and rectangular compartments with geometric, plant and animal themes. In the central space, a rhombus contains a *gammadion crucis*, framed by four dolphins. It probably dates to the 6th century AD.

Fig. 1. The medieval tower of Achinos, built from elements of ancient buildings. Photo by the authors.

Рис. 1. Середньовічна вежа Ахіноса, збудована з елементів античних будівель. Фото авторів.

Fig. 2. Votive relief from the end of the 4th – beginning of the 3rd century BC, depicting a mother's thanksgiving sacrifice to the goddess Artemis Ilithyia for a successful childbirth.

Photo by the authors.

Рис. 2. Вотивний рельєф кінця IV – початку III ст. до н. е., що зображує подячну жертву матері богині Артеміді Ілітії за успішні пологи. Фото авторів.

О. А. Ручинська (Харків)

**Питання фінансування агоністичних свят
у Херсонесі Таврійському**

Oksana A. Ruchynska (Kharkiv)

**The Issue of the Funding of Agonistic Festivals
in Chersonesos Taurica**

Агоністичні фестивалі, що отримали значне поширення в Херсонесі Таврійському, завжди перебували в полі державної політики, були виявом автономії поліса та його економічного розвитку. Вони відігравали важливу роль у збереженні історичної пам'яті, сприяли підтриманню зв'язків із загальногрецькими святилищами та консервували сакральні традиції та звичаї громадянського суспільства. Питання фінансування агоністичних свят у Херсонесі Таврійському залишається одним з найскладніших і найменш досліджених.

Розквіт фестивалів припадає на період політичного та економічного піднесення поліса в IV–III ст. до н. е., коли відбувається трансформація херсонеського поліса у велике територіальне державне утворення. У III–II ст. до н. е. громадяни Херсонеса Таврійського активно долучалися до системи загальногрецьких фестивалів. Проведення спеціальних свят Херсонесій на Делосі фактично було визнанням політичної та фінансової спроможності херсонеського поліса.

В елліністичний період організація херсонеських фестивалів фінансувалася за рахунок полісних і сакральних фондів, а також благодійних внесків заможних громадян, що відображало їхній соціальний статус. Використання полісного та сакрального фондів для проведення ігор і вшанування переможців змагань

(установлення надгробних пам'ятних стел і списків переможців) впливало на формування верстви еліти, зорієнтованої на агональні досягнення. У системі херсонеських магістратур, пов'язаних з організацією та фінансуванням фестивалів (гімнасіарх, агонотет), велику роль відігравала особиста участь посадових осіб в їх підготовці та проведенні.

Вагоме ідеологічне обґрунтування необхідності проведення фестивалів на честь богині Партенос, написане херсонеським істориком Сириском у першій половині III ст. до н. е., дало імпульс до їх розвитку та збереження аж до кінця античної доби в Херсонесі.

У перші століття н. е. епонімними магістратами Херсонеса стають жерці богині Партенос. До їхнього складу входили заможні й знатні громадяни поліса, часто з правами римського громадянства. Вони були зацікавлені в доступі до багатой храмової скарбниці, але водночас могли надавати необхідну фінансову підтримку для проведення фестивалів і змагань. У римський період відповідальність за проведення свят часто брали на себе саме магістрати та багаті громадяни, які в такий спосіб зміцнювали своє становище в умовах римської влади.

Змагання та ритуали відігравали важливу роль у формуванні ідентичності населення та у взаєминах із римською владою. Благодійна діяльність заможних громадян у перші століття н. е. стала новою соціальною моделлю поведінки та відображала прагнення зберегти грецькі традиції в самому Херсонесі, зміцнити зв'язки з іншими грецькими полісами, зокрема з метрополією — Гераклеєю Понтійською. Водночас простежується певна елітаризація влади, що проявилася в появі «першенствующих громадян» поліса, які стояли на чолі управління. Ця група впливала на формування сакрального фонду. Також у цей період велике значення мали пожертви окремих заможних громадян і чужинців. Натомість такі благодійники отримували права, привілеї та титули, що вирізняли їх із загальної маси херсонеської громади та дозволяли зміцнювати своє становище в умовах імперської політики Риму в цьому регіоні.

М. Тодоровска, В. Саракински (*Скоп'є, Північна Македонія*)

Чи існував культ Гіпноса у стародавній Македонії?

Maria Todorovska, Vojislav Sarakinski (*Skopje, N. Macedonia*)

Was There a Cult of Hypnos/Dream in Ancient Macedonia?

Протягом останніх десятиліть деякі дослідники час від часу висловлювали припущення про можливе існування культу даймона Гіпноса на території Македонії. Розглянемо, на чому базується ця гіпотеза і чи має вона достовірні підтвердження.

Античні джерела згадують культ Гіпноса переважно в контексті південної Греції. Павсаній описує святилища в Сікіоні, Трезені та Спарті. Це свідчить про локальне вшанування божества, яке тривало до римської доби, зазвичай разом з іншими богами. Натомість немає подібних згадок стосовно північної Греції, Македонії чи Фракії. Брак ранніх письмових джерел з цих регіонів дає підстави припускати, що якщо культ Гіпноса там й існував, то він або мав другорядне значення, або залишився поза увагою давніх авторів.

Оскільки письмових джерел обмаль, важливу роль у вивченні культу Гіпноса відіграє археологія, хоча й тут бракує переконливих доказів. Найбільш вагомим з них є рельєф з Амфіполії із зображенням синкретичного божества сну на ім'я «Тотоес, теодаймон Гіпнос». Є також деякі пеонські культові зображення з бронзи з тваринами та символами, що могли мати стосунок до Гіпноса, але вони не містять виразної іконографії й не надають чітких підстав говорити про його культ.

Зображення Гіпноса в мистецтві теж є дуже нечисленними, особливо на македонських теренах. В інших регіонах він пред-

ставлений як юнак із рогом сну або поряд із Танатосом, але на півночі жодної культової статуї не збереглося. Македонські свідчення зводяться до невиразних або змішаних форм, як згаданий рельєф з Амфіполя, який розпізнають лише за написом, бо його зображення не схоже на місцеві традиції. Криллаті Ероти в місцевому поховальному мистецтві, можливо, натякають на Гіпноса і Танатоса як провідників душ, проте це лише припущення. На відміну від Танатоса, який трапляється на монетах Малої Азії та Риму, Гіпнос у нумізматиці взагалі не фігурує.

Епіграфічних даних з північних областей теж дуже мало, і жодне джерело прямо не згадує культ Гіпноса. Єдиним винятком є названий рельєф з Амфіполя, а також двомовний напис із Гермисари в Дакії, що свідчить про участь Гіпноса в лікувальних обрядах — імовірно, під впливом грецької традиції. Загалом якщо Гіпноса і вшановували, то радше в межах ширших культів — наприклад, пов'язаних з Асклепієм, — а не як окреме божество. У таких випадках абстрактні фігури на кшталт Гіпноса набували місцевих, змішаних форм.

Такий стан речей можна пояснити кількома причинами. По-перше, другорядні божества зазвичай отримували культовий статус через зв'язок із головними богами лікування чи містерій, особливо там, де йшлося про перехідний стан на кшталт інкубації, ініціації чи жалоби. У цих випадках такі фігури, як Гіпнос, Онейрос чи місцеві духи, включалися до обрядів як допоміжні сили, що охороняли, посередничали чи сприяли зміні стану людини.

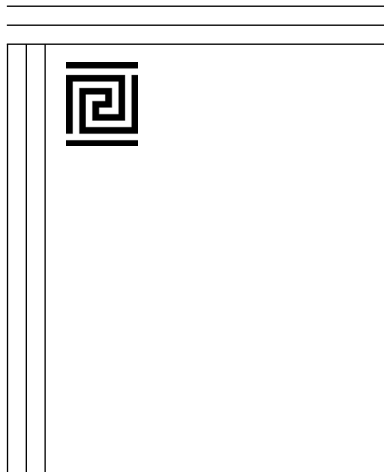
По-друге, віруючі, прагнучи досягнення практичного результату — зцілення, заспокоєння, захисту — нерідко зверталися до кількох божеств одночасно. Це сприяло злиттю образів, практиці храмової синойкії та накладанню функцій, що відображали нагальні потреби людей. Саме тому Гіпноса й подібних духів нерідко вшановували разом з головними богами.

У ритуалах інкубації Гіпнос мав як обрядове, так і віровчальне значення. Як утілення сну, він уособлював перехід від хвороби до зцілення й давав доступ до божественних сновидінь. У міфах

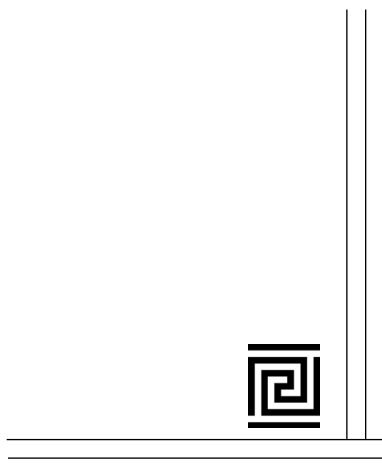
він поєднує сон, безпеку й зміну стану в єдиний священний процес — але завжди як частину ширшої релігійної системи. Тому відсутність окремого культу Гіпноса, імовірно, пояснюється тим, що він ніколи не мав самостійного значення в місцевій ритуальній практиці.

Отже, усі відомі дані свідчать про епізодичне вшанування Гіпноса в Македонії та Фракії — без ознак самостійного культу. Його роль обмежувалася статусом допоміжного даймона в обрядах, присвячених іншим богам.

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

С. В. Андрущенко (Дрогобич)

Марк Антоній — полководець Римської Республіки

Serhiy V. Andrushchenko (Drohobych)

Mark Antony — commander of the Roman Republic

За доступними джерелами, військова підготовка Марка Антонія розпочалася ще в його юності та, імовірно, була продовжена під час перебування в Греції у 58 р. до н. е., як це засвідчує Плутарх. Уже наступного року він був призначений *praefectus equitum* у війську проконсула Сирії Авла Габінія, що, вочевидь, стало відправною точкою його активної військової служби. Це призначення не лише відкрило перед Антонієм перспективу побудови військової кар'єри, а й надало йому можливість у подальшому претендувати на вищі командні посади.

Перше практичне випробування його військових здібностей відбулося під час кампанії проти Арістобула II. У ході цієї операції, згідно з Плутархом і Йосифом Флавієм, Антоній виявив себе як ефективний польовий командир: він продемонстрував особисту мужність, здатність до оперативно-тактичного мислення, а також уміння організовувати взаємодію між піхотними й кінними підрозділами. Крім того, слід припустити, що саме в цей період він набув початкового досвіду політичної діяльності, зокрема через залучення до вирішення низки суперечок на території Малої Азії та Близького Сходу.

Подальший етап кар'єри Антонія був тісно пов'язаний з по- статтю Гая Юлія Цезаря. Наприкінці 54 р. до н. е. він прибув до Галлії, де Цезар виконував функції проконсула, і, найімовірніше, був призначений на посаду легата. Завдяки виявленим

здібностям військового командира Антоній невдовзі отримав ширші повноваження, зокрема й політичного характеру, що свідчить про дедалі більшу довіру з боку Цезаря. Водночас він здобув повагу серед військовослужбовців: за Плутархом, Антоній особисто брав участь у військових навчаннях та фізичних вправах разом зі своїми солдатами, підтримуючи з ними тісний контакт не лише у службовій, а й у неформальній сфері. Зокрема, за свідченням Цицерона, він поділяв захоплення своїх підлеглих вином та азартними іграми, що сприяло формуванню особливого типу солідарності між командиром і військом.

Під час громадянської війни Антоній, маючи повну підтримку Цезаря, відіграв ключову роль у кампанії проти Гнея Помпея. У вирішальній битві при Фарсалі (48 р. до н. е.) він очолював лівий фланг армії Цезаря. Хоча дії Антонія на полі бою здобули визнання, зокрема за рішучість і відвагу, Цицерон звинувачував його також у прояві жорстокості. Визнання заслуг Антонія засвідчено наданням йому консулату на 44 р. до н. е., попри те, що він ніколи не був претором та попри його молодий вік (на той час йому було лише 38 років).

Після вбивства Цезаря розпочався новий, значно складніший етап у військово-політичній діяльності Антонія, коли йому вже доводилося самотійно планувати та реалізовувати стратегічні ініціативи без безпосередньої підтримки досвідченого керівника. Однак інтерпретація подій цього періоду вимагає особливої критичності, зважаючи на домінування в історіографії точки зору переможної сторони — прихильників Октавіана. Пропагандистський вплив, імовірно, сприяв формуванню негативного образу Антонія, що міг затьмарити об'єктивну оцінку його діяльності. Попри це, повна катастрофа у війні проти Парфії, а також фіаско в морській битві при мисі Акцій (31 р. до н. е.) свідчать про обмеженість його стратегічного хисту. Ці невдачі в поєднанні з політичними помилками, не дозволяють зарахувати Марка Антонія до лав найвизначніших воєначальників римської історії на кшталт Юлія Цезаря чи Марка Віпсанія Агріппи.

Р. В. Бабенко (Київ)

Епідемії в суспільно-політичній історії античного світу

Roman V. Babenko (Kyiv)

Epidemics in the socio-political history of the ancient world

В історії античності різні чинники впливали на суспільно-політичні й економічні процеси — зміни клімату, міграції та війни, чинник особистості тощо. До них варто віднести і хвороби епідемічного масштабу.

Одне з найперших свідчень (XI ст. до н. е.) про епідемії містить «Іліада». «Чума» у військах ахеїв злякала Ахілла й ледве не спричинила припинення війни (Гомер. Пісня перша (33-54, 383-384, 458-471).

Епідемія невідомої хвороби спалахнула в 640 р. до н. е. в Афінах. Вона збіглася в часі із заколотом Кілона. Кривава розправа над заколотниками, на думку афінян, стала причиною гніву Афін, яка викликала «моровицю» (Геродот. Історія. 258). Громадяни Афін нарешті стали на демократичний шлях розвитку.

У 6 ст. завоювання Кіра II і Камбіза II призвели до руху величезних мас населення. Будівництво Дарієм I мережі доріг сприяло поширенню хвороб. Першою розповсюдилася «проказа». На Близький Схід вона потрапила з Єгипту (Флавій. О древности еврейского народа. 227). Під час греко-перських воєн вона проникла в Грецію, і згодом до Риму. Перси програли греко-перську війну через поширення у військах «чуми» і дизентерії (Геродот. Історія. 408).

Епідемія «чуми» в період 431–430 р. до н. е. призвела до поразки Афінів в Пелопоннеській війні. «Чума» могла бути поєднанням кору і тифу, холерою, тифом, вірусом Еболи. Однією з причин чергової поразки афінян в Сицилії 413 р. теж була «чума», від якої загинула більша частина армії (Диодор. Историческая библиотека. 239) Афіни не лише програли війну Спарті — зруйновано було сам демократичний політичний устрій. Громадяни втратили засоби для існування, почалась економічна криза. Згодом Елладу завоювала Македонія.

Через епідемію «чуми» Карфанген не захопив Сиракузи (406–405 рр.) (Диодор. Историческая библиотека. 262). У 379 р. до н. е. вже в Карфагені спалахнула епідемія, і пошук винних призвів до громадянського конфлікту. До влади приходять «народна партія», яка ініціює згодом Пунічні війни.

Епідемія шлунково-кишкових захворювань, віспи й лихоманки, яку спричинив західнонільський енцефаліт 326 р. до н. е., зупинила війська Олександра Македонського, що вторглися в Індію. Це зупинило просування македонян на схід.

«Чума», що спалахнула в Месопотамії в середині II ст. н. е., поширилась серед римських військ. Вони покинули регіон, який зайняла Парфія. Відступаючи, війська поширили заразу в Італію та на Західну Європу. За припущеннями, це була віспа або кір, але справжня причина не визначена. Епідемія не вщухала 15 років, досягнувши берегів Рейну. В 180 р. від неї помер і сам Марк Аврелій. Загальна смертність оцінюється в 5 млн ос. Унаслідок цього в деяких провінціях імперії загинуло до третини населення, що спричинило помітне скорочення чисельності римської армії. Імперія відновилася, але вже не змогла повернути колишній вплив.

Жах перед епідемією і паніка зумовили посилення впливу християнства, яке стало «релігією порятунку». Християни не боялися смерті, і це було важливим чинником для визнання християнства як офіційної релігії.

У період 249–270 рр. спалахнула Кіпріанова чума. В Римі та містах Греції щодня помирало майже 5 000 ос. Епідемія по-

ширилась в Олександрії і Карфагені. Збудником захворювання могли бути віспа, невідомий різновид геморагічної лихоманки або вірус Ебола.

Найбільшого удару античній цивілізації завдала пандемія бубонної чуми VI ст. н. е. під час правління імператора Юстиніана. Величезні території в Східному Середземномор'ї, Малій Азії та Північній Африці обезлюдніли. Утворився політичний і демографічний вакуум, який був заповнений ісламом. Історичними наслідками чуми стали поява арабської держави та ісламу як світової релігії.

В. Л. Гуменний (Львів)

Вірменські кампанії Корбулона і Тацит

Victor L. Humennyi (Lviv)

Armenian campaigns of Corbulo and Tacitus

Римська історіографія доби ранніх Антонінів представлена творами Тацита, чиї тексти є основним джерелом для розв'язання ключових проблем політики Риму в Кавказькому регіоні, зокрема політики Юліїв-Клавдіїв щодо Вірменського царства. У цьому контексті постають і досі залишаються актуальними дві проблеми: по-перше, пошук витоків тих наративних моделей, які Тацит використовував як основу для опису ситуації у Вірменії в середині I століття н. е., а по-друге, — труднощі використання повідомлень Тацита для реконструкції подій часів Нерона.

Першою з особливостей наративу Тацита було включення головних воєнних і політичних подій у контекст діяльності видатних політичних діячів епохи. Роль «ключових яскравих постатей» в добу Юліїв-Клавдіїв стає визначальною (саме роль видатних діячів історії (але не імператорів) лежить в основі побудови Тацитом минулого Риму), і для подій, пов'язаних з Вірменією, такою постаттю стає Гней Доміцій Корбулон (Tacitus, Ann., XV, 3 et passim).

Загальне бачення конструювання образу вірменських кампаній доби Нерона в текстах Тацита (Tacitus, Ann., XIII; Tacitus, Ann., XV) потребує розв'язання кількох проблем. Передусім доволі сумнівним є поширене уявлення про Тацита виключно як спадкоємця Саллюстія в питаннях, що стосуються вибору

окремих напрямів зовнішньої політики Риму. Частина дослідників, спираючись на наратив, у якому Тацит намагається вписати згаданих ним історичних персонажів, зокрема Корбулона, у «прокрустове ложе» власних інтерпретацій внутрішньої політики імперії, з одного боку, вважає Корбулона ставлеником Сенеки й Афранія Бурра чи навіть безпосередньо Агрипіни, а з другого — розглядає Цезенія Пета як особу, пов'язану з Тигелліном і Поппеєю. Особливості опису Тацитом відповідної діяльності як Корбулона (Tacitus, Ann., XV, 3-27), так і Цезенія Пета (Tacitus, Ann., XV, 6-9) вписані в ці контексти, а питання щодо фактичних повноважень і сфер відповідальності обох ключових діячів вірменської кампанії залишаються невирішеними.

Корбулон, як виглядає, не виступав ставлеником певних кіл при імператорському дворі, як його подає Тацит, а діяв у межах уже усталених практик імператорського двору та провінційної адміністрації. Його виняткова роль у кампаніях Риму у Вірменії у викладі Тацита була радше наративним прийомом, і, попри те, що реконструкція його повноважень і реального впливу згідно з більшістю сучасних досліджень є проблематичною, він у текстах римського історика виступає як постать, що є творцем усієї римської політики в Кавказькому регіоні. Дії «суперників» Корбулона, якщо читати Тацита, зрештою призводять до проблемних наслідків, які і приводять до Рандейського договору.

По-друге, наратив Тацита можна розмістити в ширшому контексті доби Адріана. Хоча Траян планував нову кампанію в Месопотамії, його здоров'я погіршилося, і в серпні 117 р. н. е. він помер у Кілікії. Смерть Траяна під час його східної кампанії та політика Адріана, який відмовився від щойно створених східних провінцій, безумовно, були фактами та подіями, добре відомими римлянам того часу. Потреба пояснити внутрішній римській аудиторії причини невдач у парфянській кампанії вимагала створення спеціальної наративної лінії та побудови образу римсько-парфянських відносин у ключі, що теоретично дозволяв показати Парфію як рівного суперника Риму, якого не вдалося підкорити навіть у минулому. На тлі всього цього, власне, і розгортається хід

римсько-парфянського конфлікту доби Нерона у викладі Тацита. Складно сказати, наскільки свідомими були такі творчі рішення Тацита і чи можна вважати таку побудову його наративу частиною офіційної ідеології. Цілком можливо, що така інтерпретація належала особисто йому або ж була частиною ширших тенденцій у римській історіографії та літературній традиції. Однак, на нашу думку, саме кампанії доби Нерона є прикладом, який Тацит конструює з огляду на ту аудиторію, для якої він писав свій текст, а також на реалії того часу й тієї епохи.

Кшиштоф Крульчик (Познань, Польша)
Станіслав Вітковський — польський філолог-класик
Львівського університету

K. Królczyk (Poznań, Polska)
Stanisław Witkowski — polski filolog klasyczny
na Uniwersytecie Lwowskim

Stanisław Witkowski, jeden z najwybitniejszych polskich uczonych, urodził się 2 III 1866 r. w Andrychowie. W latach 1887–1891 studiował filologię klasyczną na Uniwersytecie Jagiellońskim, a następnie na niemieckich uniwersytetach w Berlinie i w Getyndze (lata 1892–1894). W 1893 r. Witkowski uzyskał na UJ doktorat na podstawie rozprawy *De vocibus hybridis apud antiquos poetas Romanos*. Uroczysta promocja odbyła się *sub auspiciis Imperatoris* (tj. pod auspicjami cesarza Franciszka Józefa I). Przez pewien czas nauczał języków klasycznych w gimnazjach w Krakowie i w Brodach, później pełnił funkcję referenta pomocniczego Rady Szkolnej Krajowej we Lwowie u boku Michała Bobrzyńskiego.

W 1898 r. Witkowski habilitował się we Lwowie na podstawie pracy *Prodromus grammaticae papyrorum Graecarum aetatis Lagidarum*. W 1902 r. objął na Uniwersytecie Lwowskim katedrę filologii klasycznej (grecką), zrazu jako profesor nadzwyczajny, a od 1905 r. — jako profesor zwyczajny. Z uczelnią tą był związany zawodowo aż do momentu przejścia na emeryturę w 1935 r. Pełnił na niej wiele funkcji akademickich, z godnością rektora UJK na czele (rok akademicki 1930/31).

Witkowski był przede wszystkim filologiem klasycznym, w tym zwłaszcza hellenistą, jednak nie tracił z pola widzenia innych nauk

o starożytności, tj. historii starożytnej, archeologii, epigrafiki oraz papirologii. Był autorem kilkuset opracowań naukowych, w tym kilku istotnych monografii (m.in. *Historjografja grecka i nauki pokrewne*, t. 1-3, Kraków 1925–1927; *Państwo greckie*, Warszawa 1938; *Kleopatra*, Lwów 1939). Należał do Polskiej Akademii Umiejętności, Polskiego Towarzystwa Filologicznego (którego był długoletnim prezesem) i Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Brał udział w licznych kongresach naukowych w Polsce i poza jej granicami.

Witkowskiego ceniono za rzetelność przygotowywanych odczytów, choć z drugiej strony niezbyt lubiano z uwagi na „suchość” wykładów i duże wymagania wobec studentów oraz surowość w trakcie egzaminów. Do jego lwowskich uczniów należeli: Jan (Iwan) Demiańczuk, Marian Auerbach, Franciszek Smolka, Jan Smereka, Józef Kobow (Kobiw), Jan Oko, Jan Parandowski.

Tuż przed wybuchem wojny Witkowski wyjechał ze Lwowa do Warszawy. Okres okupacji spędził w Szczytach koło Białobrzegów. Z przyczyn oczywistych po wojnie do Lwowa już nie powrócił i zamieszkał na stałe w Warszawie. Nadal dużo pisał i publikował. Zmarł 2 X 1950 r. w Warszawie.

Niewątpliwie uczony należał do grona najwybitniejszych polskich badaczy antyku. Wraz z Zygmunt Węclewskim i Ludwikiem Ćwiklińskim jest uważany za twórcę tzw. lwowskiej szkoły filologicznej, która odegrała znaczącą rolę w rozwoju tej dyscypliny w Polsce. Z tego też powodu postać Stanisława Witkowskiego, dziś już nieco zapomniana, zasługuje na przypomnienie i na naszą pamięć.

Fig. 1. Stanisław Witkowski
(ze zbiorów Biblioteki Stefanyka we Lwowie).

Рис. 1. Станіслав Вітковський
(з колекції бібліотеки імені Стефаника у Львові).

Fig. 2. Stanisław Witkowski jako rektor Uniwersytetu Jana Kazimierza we
Lwowie, 1930 r. (ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego).

Рис. 2. Станіслав Вітковський на посаді
ректора Львівського університету імені Яна Казимира, 1930
(з колекції Національного цифрового архіву).

Б. В. Ластов'як (Дрогобич)

Переслідування християн у Римі за Антонінів

Bohdan V. Lastovyak (Drohobych)

Christian Persecution in Rome during the Antonine Period

Проблема переслідування християн у Римській імперії, зокрема в період правління династії Антонінів, привертала значну увагу науковців. Одним з перших, хто ґрунтовно осмислив цю проблему, був англійський історик XVIII ст. Едвард Гіббон. У своїх працях він звернув увагу на відмінності в підходах римської влади до юдеїв та християн, відзначаючи, що перших розглядали як етнос, а других — як релігійну секту. Такий підхід, на його думку, зумовлював різний рівень толерантності з боку римської адміністрації та пояснював, чому навіть освічені імператори династії Антонінів могли допускати переслідування християн, не вбачаючи в цьому морального конфлікту.

Першим з імператорів династії Антонінів, за правління якого зафіксовано масові репресії проти християн, був Траян. Основним джерелом для реконструкції цих подій є його листування з Плінієм Молодшим, намісником провінції Віфінія і Понт. Попри своє критичне ставлення до християн, Пліній висловлює сумніви щодо обґрунтованості їхнього переслідування, що спонукає його звернутися за інструкціями до імператора. У відповіді Траяна простежується офіційне визнання належності до християнства як самодостатньої підстави для притягнення до відповідальності, без необхідності доведення іншої провини. Такий підхід був мотивований прагненням зберегти державну

підтримку традиційного культу, участь у якому християни відкидали, зокрема й через небажання визнавати божественність імператорської влади. Однак немає підстав стверджувати, що ці переслідування мали загальноімперський характер. Імовірно, в інших регіонах питання християнства не було настільки актуальним, або ж центральна влада не ініціювала активних репресивних заходів на місцях.

За правління імператорів Адріана та Антоніна Пія правове становище християн, очевидно, залишалося незмінним. Проте в християнській традиції період правління Антоніна Пія інтерпретується як відносно сприятливий. Історичних свідчень про масштабні переслідування у цей час не виявлено, однак аргументи щодо особливої прихильності імператора до християн не мають достатньої емпіричної основи. Зокрема, повідомлення Юстина Мученика потребують критичного переосмислення з огляду на їхню апологетичну природу.

Правління Марка Аврелія — імператора-філософа й послідовника стоїчної етики — становить одну з найскладніших тем у дослідженні ставлення римської влади до християнства. Попри репутацію справедливого правителя, саме в цей період були зафіксовані нові хвилі переслідувань християн. Історіографія не дає остаточної відповіді на питання про те, чи ініціював Марк Аврелій ці репресії особисто, чи вони були наслідком дій місцевих адміністрацій. Аналіз джерел, насамперед християнських, дає підстави вважати, що переслідування здебільшого мали спонтанний характер і були спричинені ініціативами «знизу» — з боку народних мас або представників місцевих еліт, які сприймали християнство як загрозу соціальній стабільності або власному становищу. У такому контексті реакція державної влади постає не так як цілеспрямована репресивна політика, а як санкціонування вже наявних суспільних настроїв.

Упродовж усього періоду правління династії Антонінів образ християн у свідомості римського суспільства формувався на підставі низки помилкових уявлень. Християнам приписували дії та практики, яких вони фактично не здійснювали, що створюва-

ло ґрунт для поширення чуток і наклепів. Такі уявлення легко використовували опоненти християн для маніпулювання громадською думкою: забобонний страх перед природними лихами, суспільними кризами чи зовнішніми загрозами часто спрямовувався саме проти християнських громад.

А. М. Токарев (Харків)

**Релігія та політика в епоху Другого тріумвірату:
Гней Доміцій Агенобарб та Нептун**

Andrii M. Tokarev (Kharkiv)

**Religion and Politics during the Second Triumvirate:
Gnaeus Domitius Ahenobarbus and Neptune**

Період Другого тріумвірату в Римі відзначився запеклим пропагандистським протистоянням між політичними діячами, які у своїй боротьбі за владу намагалися привернути на свій бік ветеранів і цивільне населення. У цьому протистоянні велике значення мало заступництво того чи іншого божества. Чималу роль відіграв образ Нептуна як божественного покровителя морів.

В історіографії докладно розглянуто питання про боротьбу за підтримку бога морів між Секстом Помпеем і Октавіаном, яка закінчилася на користь останнього. Водночас науковці практично не звертають уваги на ту роль, яку в цьому конфлікті відіграв Гней Доміцій Агенобарб, консул 32 р. до н. е., хоча він був помітною політичною фігурою між 44 і 31 рр. до н. е. Показово, що Тацит говорить про його гучну славу, яку він здобув під час громадянської війни, командуючи флотом помпеянців на Адріатиці. Римський історик називає його не багато не мало *magi potens*, тобто «володарем моря».

Ця слава більшою мірою стосується подій 42 р. до н. е., коли Гней Доміцій здобув важливу перемогу, перехопивши і роззброївши два цезаріанські легіони, які йшли на підмогу тріумвірам у Македонії. За це він був проголошений імператором. На честь

цього Гней Доміцій викарбував дві серії монет, іконографія яких надзвичайно важлива для нас. На реверсі денарія зображено ніс корабля, на якому встановлено трофей (рис. 1). Це разом з легендою *Imp(erator)*, безумовно, вказує на його морську перемогу й підкреслює домінацію Агенобарба на морі. На бога-покровителя полководця вказує, своєю чергою, реверс ауреуса, де зображено чотиристильний храм, з боків якого читаються літери *NE PT*, тобто *Neptunus* (рис. 2).

Сучасні вчені висунули гіпотезу, що Агенобарб вирішив увічнити на реверсі ауреуса реставрацію вже наявного храму Нептуна. Однак відсутність полководця в Римі з 43 по 32 рр. до н. е. говорить про неможливість цього. Навіть більше, наряд чи Октавіан потерпів би уславлення успіхів його ворогів на морі.

На наш погляд, згадку про храм Нептуна на монетній серії Доміція слід пов'язати з родинною традицією полководця, адже на аверсах обох монет, власне, немає портрета переможного полководця, а наявні зображення двох предків Гнея Доміція Агенобарба.

На думку Ф. Коареллі, портретне зображення на аверсі денарія слід ідентифікувати як Луція Доміція — легендарного засновника роду. А зображення на аверсі ауреуса — це Гней Доміцій Агенобарб, цензор 115 р. до н. е., який брав участь у придушенні повстання Арістоніка на острові Самос. Відомо, що саме він відновив храм Нептуна, побудований між 257 і 228 рр. до н. е., прикрасивши його фризами так званого вітваря Доміція Агенобарба, що зображає сцени перепису, котрий він провів як цензор у 115 р. до н. е.

Вибір Гнея Доміція Агенобарба, сучасника Октавіана, як зображення на реверсі ауреуса храму Нептуна підкреслював бажання полководця прославити свої дії, адже згадка про відновлення храму Нептуна його предком безпосередньо вказувала на його воєнні перемоги й панування на морі.

Доволі знаменно, що, врешті-решт, боротьбу за заступництво Нептуна Гней Доміцій Агенобарб, так само як і раніше Секст

Помпей, програв більш щасливому конкуренту — Октавіану. Річ у тім, що до кінця 90-х рр. XX ст. місцезнаходження храму Нептуна не було відоме, коли італійський археолог П'єр Луїджі Туччі відкрив рештки цієї споруди неподалік портика Октавії. Місцезнаходження храму дає важливу інформацію щодо стратегії, яку реалізував Октавіан, щоб здобути заступництво морського божества. Тріумвір об'єднав фактично і символічно портик Октавії, побудований консулом Гн. Октавієм, переможцем флоту Персея у 168 р. до н. е., і храм Нептуна в один архітектурний ансамбль. Обидві споруди Октавіан відновив наприкінці 30-х рр. до н. е.

З другого боку, «передача» заступництва Нептуна Октавіану Гнеєм Доміцієм разом з його зрадою Марка Антонія дала йому змогу гарантувати майбутню політичну кар'єру своєму синові Луцію, який породичався з першим імператором завдяки одруженню з Антонією Старшою, онучкою Октавіана.

Рис. 1. Денарій Гнея Доміція Агенобарба, 41 р. до н. е. (RRC, 519/2).

Fig. 1. Denarius of Gnaeus Domitius Ahenobarbus, 41 B. C. (RRC, 519/2).

Рис. 2. Ауреус Гнея Доміція Агенобарба, 41 р. до н. е. (RRC, 519/1).

Fig. 2. Aureus of Gnaeus Domitius Ahenobarbus, 41 B. C. (RRC, 519/1).

А. Л. Янко (Полтава)
Соціально-політичні аспекти
етруського напису Авла Метелла

Andrii L. Yanko (*Poltava*)
The social and political aspects
of the Etruscan inscription of Aulus Metellus

Статуя з умовною назвою L'Arringatore (Оратор) кінця II — початку I ст. до н. е. давно відома етрускологам, головне, завдяки етруському напису, що дозволяє окреслити особливості соціально-політичної ситуації в Етрурії періоду романізації. Напис виконано мовою, що, як ми знаємо, в найближчому часі щезне, а статуя є зображенням чоловіка з типовим етруським ім'ям Авл, але одягненим у римську тогу, по нижньому краю якої й виконано напис: auleśi: meteliś: ve: vesial: clenśi ²cen: flereś: tece: sanśl: tenine ³tuθineś: χivlicś (ET Pe 3.3).

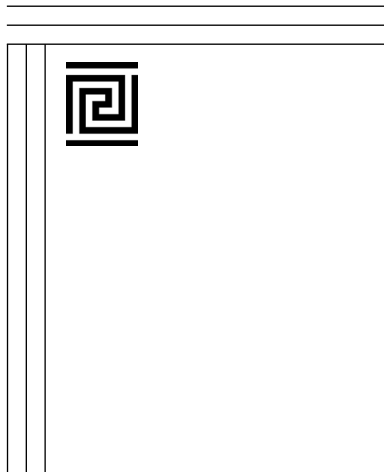
Більшість слів, особливо ономастична формула та ступінь спорідненості не є таємницею. Також відомі терміни, що часто використовуються: flereś — «приношення» в генітиві, tenine — «уповноважений», tuθineś — «громада» в генітиві, χivlicś є власною назвою невідомого поселення в генітиві. Не до кінця проясненим є трактування словосполучення tece: sanśl, яке вважають подвійним теонімом. Друге слово, мабуть, і є теонімом Санк. На нашу думку, для першого слова можна навести навіть дві гіпотези. З одного боку, tece може бути пов'язане з умбрським текстом (умбри були давніми сусідами етрусків і родичами латинів і сабінів, італіками) з Губбіо, відомими Ігувінськими таблицями, записом релігійного ритуалу. У таблиці другій натправ-

ляємо на речення, у якому латинський термін *декупрія* (*decuria*) передається у вигляді *tekuria* у відповідному родовому відмінку *tekuries* (Ig. Tab. II b 1). В етрусків (які теж згадуються в цих текстах як *Turscum*) дзвінке *d* оглушалось до *t*, *k* передавалося літерою *s*, до того ж терміни, що часто траплялися, скорочувалися, тому *тесе* могло бути таким скороченням. Хиба цієї версії в тому, що маємо *тесе*, а не *тесу* чи *тес*. Однак певним підтвердженням є етруський напис на вазі невідомого походження останньої чверті VI ст. до н. е., де поряд із *тесе* бачимо накреслення X (десять) (ET OI 0.4).

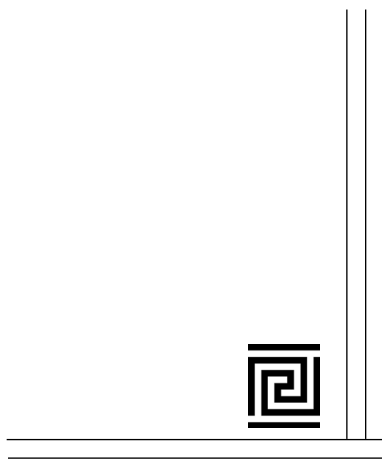
Проте *тесу* веде нас до другої гіпотези. Найвідомішим ритуальним предметом і водночас текстом етрусків є бронзова модель баранячої печінки з П'яченци. Печінку жертвовної тварини розуміли як вмістилище темплума, тобто відображення небесних регіонів, у яких розміщалися «доми» головних етруських божеств, особливо тих, що володіли правом кидати блискавки. Зберігся латинський текст, де окреслюється розташування богів у таких небесних регіонах, що певною мірою збігається з текстом на бронзовій моделі. П'ятому регіону обідка «печінки» з позначкою *tesum* (ET Pa 4.2, 5), зокрема, відповідає п'ятий «дім» з богинями Церерою, Теллус (Земля в значенні «ґрунт»), Батьком Землі Вулканом і Генієм у Марціана Капелли (I, 49), що дозволяє термін *tesum* вважати позначенням ґрунту, землі. До того ж, якщо вважати написи обідка ще й календарною системою, то перед нами перший зимовий місяць. Слово *tesum* бачимо ще в одному найвідомішому і найдовшому етруському тексті «Книга мумії», де воно включено в контексти релігійного календаря, записаного на льоні, який в Єгипті був пізніше використаний для загорнення мумії невідомої жінки: *hilarθuna tecum etrinθi* (ET LL XII, 5). За своїм оформленням *tesum* нагадує не *тесе*, а щось похідне, можливо, від *Decumanus* (у випадку зі схемою на «печінці») або *December* (якщо поглянути на релігійний календар «Загребської мумії»). Слова мають спільне походження і подібне значення. Запозичення з латинської мови в період романізації Етрурії цілком вірогідне.

Підсумовуючи, можна сказати, що напис *auleši: meteliš: ve: vesial: clenši²cen: flereš: tece: sanšl: tenine³tuθineš: χisvlicś* (ET Pe 3.3) може мати такий переклад: «Авлу Метеллу, Вела та Весії синові, це приношення декурії Санка уповноваженої громади Хісвліка». Отже, оновлене тлумачення демонструє соціально-політичне забарвлення присвятного напису: декурія загальноіталійського бога вірності й клятви Семо Санка етрусської громади на березі Тразименського озера, деь на кордоні земель міст-держав Кортони та Перузії, поблизу Умбрії, вшановує бронзовою статуєю на повний зріст громадянина Авла Метелла.

ПРОБЛЕМИ
АРХЕОЛОГІЇ ТА
МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

В. С. Аксьонов, В. В. Скирда, І. В. Іськов (Харків)
Нові дослідження Верхньосалтівського III могильника

Viktor S. Aksyonov, Valerii V. Skyrda, Ihor V. Iskov (Kharkiv)
New research at Verkhnosaltivskoye III burial ground

Верхньосалтівський III катакомбний могильник (ВСМ-III) відкрив ще у 1902 р. В. О. Бабенко. Тоді на могильнику було досліджено лише одне катакомбне поховання. Лише в період 1959–1961 рр. Кочетокською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д. Т. Березовця на ВСМ-III були здійснені масштабні роботи, які велися високими темпами, із залученням бульдозера. Незначні за обсягом роботи на пам'ятці під керівництвом Д. Т. Березовця проводили у 1965 та 1967 рр. Упродовж 1988–1992 рр. роботи на могильнику проводила експедиція Харківського історичного музею під керівництвом В. Г. Бородуліна. Дослідження могильника було поновлено у 2020 і 2021 рр. завдяки зусиллям експедиції Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, яку очолював В. В. Скирда.

Під час робіт 1967 р. експедиція Д. Т. Березовця дослідила поховання коня № 4. Особливістю цього комплексу стало те, що в південно-західній торцевій стінці могильної ями була зафіксована ніша-підбій розміром 0,9 x 0,5 м та висотою 0,4 м, в якій компактною купою лежали: залізне окуття луки дерев'яного сидла, прикраси ременів кінської зброї зі срібла, 14 залізних черешкових наконечників стріл та кістяні накладки від складного луку салтівського типу (рис. 1: 2).

Під час робіт 2020 р. було встановлено, що це поховання коня було впущене в південно-західну частину дромосу катакомби № 1, а саме у заповнення ходу повторного проникнення до її поховальної камери (рис. 1: 1). Поховальна камера катакомби № 1 повздовжня щодо дромосу (рис. 2: 1). На підлозі камери вдалося зафіксувати залишки підсипки з деревинного вугілля, на якому лежав тлін жінки, кістяк котрої було навмисно повністю зруйновано в давнину. Серед зруйнованих останків людини було знайдено: лите бронзове дзеркало з центральною петелькою на звороті; фрагмент берестяного футляру для дзеркала; шість бронзових штампованих бубонців; бронзовий литий гудзик; три бронзові дротяні пронизки; 14-гранна намистина з гірського кришталю; сердолікова намистина циліндричної форми; двосекційна скляна намистина золотистого кольору (рис. 2: 2-13). Поховальний інвентар катакомби не дозволяє датувати цей комплекс вужче другої половини VIII–IX ст. Отже, комплекс складається з поховання жінки в катакомбі та кенотафа померлого чоловіка.

Поховання коня в дромосі катакомби є типовою рисою обряду аланського населення, яке залишило Дмитрієвський могильник. Камери цих катакомб містили парні або колективні поховання, серед яких у більшості випадків були наявні остстки дорослих чоловіків-воїнів. При цьому елементи кінського спорядження були в поховальній камері переважно біля ніг небіжчика. Поховання коней в окремій могильній ямі більш характерні для інших катакомбних могильників салтівської культури басейну Сіверського Дінця (Старосалтівського, Рубіжанського та Верхньосалтівського). Однак в кінських похованнях цих могильників елементи кінського спорядження (вудила, стремена, пряжки від зброї, прикраси ременів зброї та оголів'я) розміщувалися під або поряд з рештками тварини. Поховання з нішами-підбоями, зробленими в коротких стінках могильної ями, в значній кількості представлені на Нетайлівському ямному могильнику салтівської культури, який розташований на лівому березі Сіверського Дінця навпроти Верхньосалтівського археологічного комплексу. В нішах-підбоях цих поховань були предмети кінського спорядження

доволі часто з рештками коня. Ямні поховання з нішами-підбоями в одній з торцевих стінок могильної ями представлені на деяких могильниках середньої течії Сіверського Дінця (Жовте, Зливки). Нетайлівський та подібні до нього ямні могильники салтівської культури традиційно пов'язують з представниками праболгарського (змішаного тюрксько-угорського) населення.

Знайдений на ВСМ-III поховальний комплекс, на нашу думку, відповідає строкатому складу населення Верхнього Салтова часів існування салтівської археологічної культури.

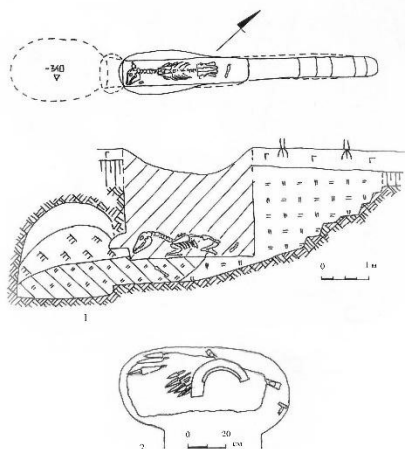

Рис. 1. Катакомба № 1 (2020 р.) та поховання коня № 4 (1967 р.)
Верхньосалтівського III могильника (ВСМ-III) салтівської культури.

1 — план катакомби № 1 та поховання коня № 4

(малюнок Аксьонова В. С.);

2 — план ніши-підбою в похованні коня № 4

(з архіву Д. Т. Березовця)

Fig. 1. Catacomb No. 1 (2020) and horse burial No. 4 (1967)
of the Verkhnosaltivskiy III burial ground (VSM-III) of the Saltiv culture.

1 — plan of catacomb No. 1 and horse burial No. 4

(drawing by Aksyonov V.S.);

2 — plan of the niche-lining in horse burial No. 4

(from the archive of D. T. Berezovets)

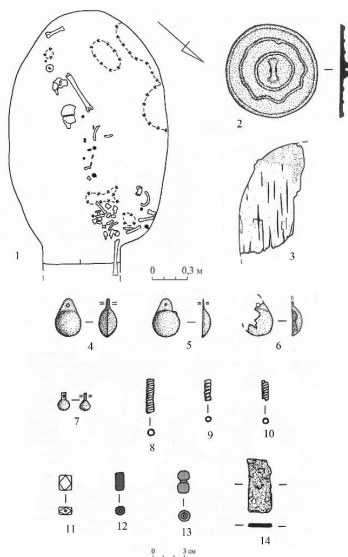

Рис. 2. Катакомба № 1 (2020 р.) Верхньосалтівського III могильника (ВСМ-III) салтівської культури. 1 — план поховальної камери; 2 — дзеркало; 3 — фрагмент берестяного футляру для дзеркала; 4 – 6 — бронзові бубонці; 7 — бронзовий гудзик; 8 – 10 — бронзові пронизки; 11 — намістина з гірського кришталю; 12 — сердолікова намістина; 12 — скляна намістина; 13 — фрагмент залізної пластини (малюнок Іськова І. В.)

Fig. 2. Catacomb No. 1 (2020) of the Verkhnosaltivskyi III burial ground (VSM-III) of the Saltiv culture. 1 — plan of the burial chamber; 2 — mirror; 3 — fragment of a birch bark case for a mirror; 4 – 6 — bronze bells; 7 — bronze button; 8 – 10 — bronze threads; 11 — rock crystal bead; 12 — carnelian bead; 12 — glass bead; 13 — fragment of an iron plate (drawing by I. V. Iskov)

Є. О. Величко (Київ)

**Прикраси з «короною Ізиди» з варварських поховань
Північного Причорномор'я**

Evgenia O. Velychko (Kyiv)

**Jewellery with the “Isis Crown” from barbarian burials
of the North Pontic Region**

«Корона Ізиди» — відомий елемент у великій групі ювелірних виробів: сережок, перснів, підвісок тощо. За визначенням П. Давідсон та Е. Олівера «корона Ізиди» складається з основи у формі кола або овалу (знак сонця), обрамленої в нижній частині волютами (стилізовані роги газелі) та двох вертикально витягнутих, заокруглених у верхній частині фігур, що прилягають до основи (символізують два пера страуса або сокола-Гора — атрибути сонця). Цей елемент стає особливо популярним в ювелірних виробках з часів Птолемеїв, але оскільки він трапляється по всьому Східному Середземномор'ю, цей єгипетський мотив, імовірно, втрачає своє первинне значення: корона стає суто декоративним елементом.

З варварських пам'яток Північного Причорномор'я походить кілька знахідок з «короною Ізиди». Особливий інтерес становлять прикраси — фібула та перстень — з кургану Соколова Могила (с. Ковалівка, Миколаївська обл.; розкопки Південно-Бугської експедиції під керівництвом Г. Т. Ковпаненко, 1974 р.). Це елітне поховання сарматської жінки, що супроводжувалося великою кількістю коштовностей, дорогих імпортованих речей, ритуального посуду та різноманітних амулетів. Саме велика кількість останніх, а також особливості поховального обряду,

спонукають думати, що ця аристократка виконувала жрецькі функції. Здається не випадковим, що дві унікальні прикраси з короною Ізиди опинилися саме в цьому похованні; особливо враховуючи невелику кількість оздоблених у такий спосіб прикрас з пам'яток Північного Причорномор'я (сережки з щитком у вигляді корони Ізиди з Артюховського кургану, елемент діадеми та підвіска, перероблені з щитків сережок з жіночих поховань некрополя Пантікапея).

Перстень (Рис. 1) унікальний, аналогічні знахідки невідомі. За стилістикою він схожий на олександрійський виріб II–I ст. до н. е. М. Трейстер вважає, що щиток у вигляді корони Ізиди вторинного використання: спочатку він був щитком сережки, а вже потім його переробили на центральний елемент персня. Мікроскопічне обстеження не виявило видимих ознак втручання; дещо заокруглена, за вигином пальця, форма щитка не притаманна для сережок, а навмисна деформація до подібного вигину вже готового виробу призвела би до втрати вставок та розходження швів на кастах.

А ось фібула у вигляді корони Ізиди з Соколової могили (Рис. 2) однозначно вторинного використання та була зроблена з щитка сережки. Такі сережки, з щитком у вигляді/або оздобленим короною Ізиди, з тонкими, ніжно-дзенькотливими ланцюжками обабіч крупної центральної підвіски, що її зроблено у вигляді амфорок, птахів, крилатих божеств тощо, були дуже популярними в елліністичні часи. Більшість з них датується III–II ст. до н. е., однак відомі поодинокі знахідки і в пам'ятках I ст. до н. е. Переробка елемента сережки у фібулу була виконана дуже акуратно, очевидно, професійним ювеліром. Питання, коли саме це було зроблено, залишається відкритим — фібули-брошки з таким типом застібки були популярні в II–I ст. до н. е., але їх ще продовжували використовувати і протягом I ст. н. е.

Сарматське поховання Соколової могили датується I ст. н. е., навіть другою половиною — кінцем I ст., тобто і фібула, і перстень мінімум на 100 років старші за саме поховання.

Навряд сармати пов'язували ці прикраси з культами Ізиди чи Серапіса; їх радше приваблювала яскравість цих коштовностей, що цілком відповідала смакам аорсо-аланської аристократії. Проте цілком імовірно, що вони все ж таки були не просто прикрасами: на їхнє особливе значення вказує навмисне перероблення і тривале використання протягом не одного покоління. Можливо, заморська корона Ізиди перегукувалась з місцевими варварськими віруваннями — і сармати сприймали ці прикраси вже як атрибути власних культів та магічних практик.

Рис. 1. Перстень. Золото, шпінель, турмалін. Курган Соколова Могила, с. Ковалівка, Миколаївська обл. Друга половина–кінець I ст.

Зберігається в Скарбниці Національного музею історії України (до 2021 р. Музей історичних коштовностей України), Інв. АЗС-3014.

© Національний музей історії України, фотограф Д. Клочко

Fig. 1. Ring. Gold, spinel, tourmaline. Sokolova Mohyla tumulus, Kovalivka vil., Mykolaiv region. Second half–end of 1st century. Stored in the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine (former Museum of the Historical Treasures of Ukraine), Inv. AЗС-3014. © National Museum of the History of Ukraine, photographed D. Klochko

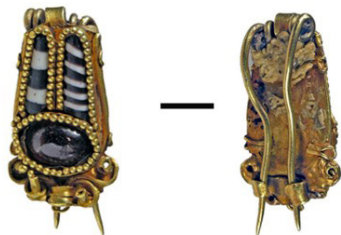

Рис. 2. Фібула. Золото, гранат, емаль. Курган Соколова Могила, с. Ковалівка, Миколаївська обл. Друга половина–кінець I ст. Зберігається в Скарбниці Національного музею історії України (до 2021 р. Музей історичних коштовностей України), Інв. АЗС-2972. © Національний музей історії України, фотограф Д. Ключко

Fig. 2. Fibula. Gold, garnet, enamel. Sokolova Mohyla tumulus, Kovalivka vil., Mykolaiv region. Second half–end of 1st century. Stored in the Treasury of the National Museum of the History of Ukraine (former Museum of the Historical Treasures of Ukraine), Inv. A3C-2972. © National Museum of the History of Ukraine, photographed D. Klochko

В. В. Котенко (Київ), Н. Г. Кондратенко (Полтава)
Фрагмент античної кам'яної статуетки
з Полтавського краєзнавчого музею імені В. Кричевського
(походження, атрибуція, контекст знахідки)

Viktoriia V. Kotenko (Kyiv), Nataliia H. Kondratenko (Poltava)
A fragment of Greek stone statuette
from Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum
(provenance, attribution, context)

Опрацювання старих музейних колекцій досить часто дає неочікувані й досить цікаві результати. У фондах Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зберігається унікальний фрагмент античної кам'яної скульптури у вигляді жіночої голівки. Предмет надійшов сюди у 1906 р. Вперше знахідку опублікував відомий польський археолог К. Маєвський 1937 р. в журналі «Еос». З тексту статті дізнаємося, що під час відвідин Полтавського державного музею 1934 р. йому вдалося плідно поспілкуватися з директором, яким на той час, імовірно, був Т. Чернявський, і підготувати знахідку до публікації. Як зазначив сам автор, достеменно не відомо, звідки походив предмет. Мармурова голівка як подарунок спочатку потрапила до музею К. Скаржинської у Круглику під Лубнами від К. Болсуновського (у 1890-х рр.), а звідти була передана 1906 р. до Полтави. У листуванні К. Болсуновський згадував, що уламок статуетки походить з пам'ятки скіфського часу на Київщині (Васильківський повіт, околиці с. Трипілля).

Стосовно трактування жіночого образу, який відтворено в мармурі, досі достеменно не відомо, кого саме зобразив ан-

тичний майстер. За сукупністю рис обличчя можемо з великою вірогідністю стверджувати, що це була скульптура богині. Звертаючись до аналогічних витворів мистецтва, помічаємо, що в цьому випадку значно відчутні риси жіночого образу Праксителя, які бачимо, зокрема, у скульптурі Афродіти Кнідської середини IV ст. до н. е. Як відомо, вона була еталоном жіночої краси протягом досить тривалого періоду, залишивши по собі численні копії та ремінісценції окремих деталей. Саме до неї тяжіють плавні риси обличчя мармурової голівки з Полтави, а також тип зачіски із центральним проділом хвилястого волосся, підв'язаного стрічкою в тугий вузол на потилиці.

Звертаючись до аналогій з Північного Причорномор'я, слід вказати, що схожі невеликі статуетки були добре відомі в регіоні. Кілька мініатюрних зображень Афродіти відомі, зокрема, з Ольвії, де вона була однією з найбільш шанованих богинь. З-поміж низки вотивних речей на її пошану привертають увагу невеликі мармурові статуетки, котрі було датовано кінцем IV ст. до н. е. – I ст. н. е. Вони, очевидно, пов'язані зі святилищем Афродіти, що функціонувало тут від кінця VI ст. до н. е. й аж до гетської навали.

Однак, маючи непрямі свідчення щодо контексту знахідки, необхідно переосмислити її роль. Враховуючи те, що вона походить з варварської пам'ятки, варто вписати її саме в означений історичний контекст. Відомо, що вивчення місцевих пам'яток на Правобережжі Київщини активно відбувалося вже в середині XIX ст., і це добре узгоджується із давніми відомостями про знахідку. Зважаючи на те, що стилістично мармурова голівка належить до часу, який виключає все V ст. до н. е., варто особливу увагу звернути на пам'ятки саме IV–III ст. до н. е. Тобто на період пізньої класики — еллінізму, якщо говоримо про античну культуру, і відповідно на пізньоскіфський час, якщо йдеться про історію лісостепових племен Подніпров'я. Територіально в цей час (кін. V – поч. III ст. до н. е.) відзначається функціонування пороської і тясминської груп пам'яток Києво-Черкаського регіону. Щодо можливого вектора античного імпорту, то, на дум-

ку дослідників, найбільша частина простого гончарного посуду надходила сюди саме з Ольвії протягом IV–III ст. до н. е.

Отже, дослідивши мармурову голівку з фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, можемо зазначити таке. За сукупністю іконографічних ознак варто припустити, що вона є частиною невеликої мармурової статуетки богині Афродіти. Реалістичність зображення та натяк на пізні наслідування жіночих рис творчості Праксителя спонукають датувати її елліністичним періодом, можливо, кінцем IV – початком III ст. до н. е. У побуті давніх греків це, безумовно, була вотивна річ, що прикрашала культову частину приміщення. Припускаємо, що вона прибула на поселення скіфського часу з Ольвії разом з іншими товарами, котрі були частиною єдиного античного імпорту до варварських пам'яток лісостепового Дніпровського Правобережжя.

Рис. 1. Фрагмент мармурової статуетки богині, стан до реставрації
(Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського,
Інв. № А 92/61, фото Н. Кондратенко)

Fig. 1. A fragment of a marble statuette of a goddess, before restoration
(Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, Inv. № А 92/61,
photo by N. Kondratenko)

Рис. 2. Фрагмент мармурової статуетки богині, стан після реставрації
(Полтавський краєзнавчий музей імені В. Кричевського,
Інв. № А 92/61, фото Н. Кондратенко)

Fig. 2. A fragment of a marble statuette of a goddess, after restoration
(Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum, Inv. № А 92/61,
photo by N. Kondratenko)

Ю. О. Пуголовок (Полтава)

**Торгові зв'язки слов'ян Дніпровського лісостепоного
Лівобережжя (за матеріалами Опішнянського городища)**

Yuriy A. Puholovok (Poltava)

**Trade Relations of the Slavs of the Dnieper Left-Bank
Forest-Steppe Region (on materials from Opishia hillfort)**

В сучасній українській історіографії питання економічних контактів носіїв слов'янських археологічних культур останньої чверті I тис. н. е. лишається мало дослідженим. На пам'ятках, особливо поселенських, трапляються речі імпортного походження, що свідчать про торговельні зв'язки з досить віддаленими землями. Показовим у цьому плані є Опішнянське городище, яке відкрив та описав відомий український археолог В. Ляскоронський на початку XX ст. (рис. 1). Попри чіткі сіверянські риси матеріальної культури його мешканців, під час розкопок було виявлено комплекси та речі, що мають аналогії в старожитностях салтівської культури.

Загалом виокремлюється певна група предметів, яка належить до речей імпортного походження. Передусім це глиняний посуд (більше 60 уламків), представлений фрагментами тари, переважно амфорами причорноморського походження (рис. 2:1-3). Ця група розподіляється на два типи. До першого належать посудини з дрібним зональним рифленням, а до другого — вироби з жолобчастою поверхнею. Вінця посудин формувалися у вигляді валика, ручки були овальними в перетині з ребром по зовнішній поверхні й кріпилися нижче вінець. Такі амфори добре відомі на ранньосередньовічних пам'ятках археологічних культур між Дніпром і Доном, а місце їх виробництва локалізується

в Криму. Як продукцію, що постачалася з Криму до Лісостепу, слід вказати вино, меншою мірою прянощі та оливкову олію. Окрім тарного посуду, серед фрагментів гончарної кераміки трапляються столові вироби. Однак з огляду на фрагментарність уламків чітко ідентифікувати їх неможливо.

Іншу категорію імпортованих виробів становлять прикраси, а саме намисто (рис. 2:4-14). З матеріалів розкопок походить виразна добірка виробів з глини, сердолику та склопасти. Відповідно до типології скляного намиста салтівської культури, виділяються однокольорові, вічкові, мозаїчні та смугасті намистини. Якщо глиняні вироби, очевидно, мали місцеве походження, то склопластові намистини, безсумнівно, виготовлялися за межами Дніпровського лісостепу.

До цього кола речей варто додати й уламок кувача (приблизно $\frac{1}{4}$ від цілого) (рис. 2:15). Він був виявлений на зруйнованому північному схилі городища. За додатковими ознаками припускається його карбування в монетному дворі Тудги (сучасне Марокко) за часів Хариджитів. Вірогідним датуванням є 178 або 179 р. гіджри, тобто приблизно 794–795 та 795–796 рр. н. е. відповідно.

Поява таких виробів у слов'янському середовищі пов'язана з існуванням та активним використанням торгових шляхів. Дослідники висловлювали припущення про наявність сталих економічних контактів між населенням каганату та візантійськими містами Криму. Головною артерією вважається Доно-Донецький річковий шлях, який функціонував від останньої чверті VIII ст. Власне завдяки йому імпортовані товари потрапляли на поселення салтівської культури степової та лісостепової зон. Поширення продукції в амфорах, а також прикрас відбувалося водними шляхами, за посередництва кримських торговців. Однак разом із Доно-Донецьким шляхом міг уже функціонувати і Дніпровський шлях, завдяки якому товари з Криму потрапляли до слов'ян Правобережжя і Лівобережжя. Про можливість його існування свідчать археологічні знахідки амфор та прикрас (намиста) на поселеннях вздовж Дніпра та його лівих приток.

Отже, матеріали з Опішнянського городища вказують на залученість його мешканців до регіональних торгових марш-

рутів та проживання тут місцевих еліт, споживачів імпортої продукції.

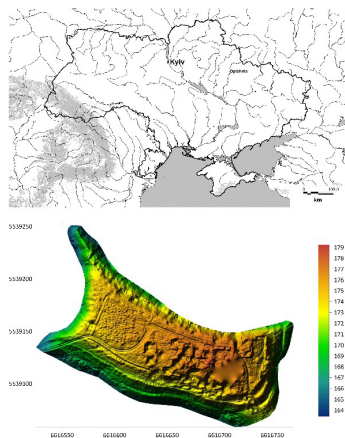

Рис. 1. Місце розташування Опішнянського городища та цифрова модель місцевості.

Fig. 1. Location of the Opishniansky settlement and digital model of the terrain.

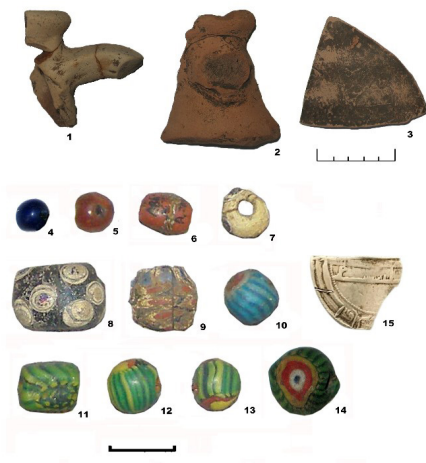

Рис. 2. Речі імпортного походження. 1-3 — уламки амфор; 4-14 — намисто; 15 — фрагмент дирхему.

Fig. 2. Items of imported origin. 1-3 — fragments of amphorae; 4-14 — necklace; 15 — fragment of dirham.

О. А. Ручинська (Харків)

**Херсонеський кістяний артефакт з археологічного музею
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

Oksana A. Ruchynska (Kharkiv)

**Chersonesos Bone Artefact from the Archaeological Museum
of V. N. Karazin Kharkiv National University**

У 1963 р. під час розкопок археологічної експедиції Харківського університету під керівництвом В. І. Кадеєва у 25 кварталі північного району Херсонеса було виявлено плоску кістяну пластину з отвором для підвішування та зубчиками по краю (Рис. 1). Артефакт було знайдено в смітєвій ямі у підвальному приміщенні житлового будинку (приміщення 8 Б, шар 5). Разом з пластиною були також три кістяні фішки, кістяний гральний кубик, астрагал і фрагмент виробу з кістки, що за формою нагадував деталь піксиди. Наявність херсонеської монети (дупондій, бл. 275 р. н. е.), а також херсонеських астиномних клейм у цьому приміщенні дозволили В. І. Кадеєву датувати комплекс II–III ст. н. е.

Невелика сплюснена кістяна пластина, що розглядається, виготовлена з кістки домашньої тварини, має довгасту форму, різблена по краях, ретельно відшліфована та відполірована (довжина ребра — 5.3 см, ширина — 0.70–1 см, товщина — 0.20 см). У верхній округлій частині вона має отвір, імовірно, відполірований шнурком (діаметр 0.30 см). На фронтальному боці пластики послідовно нанесені 7 точок (2, 1, 3, 1). У нижній частині, яка відокремлена смугою від основної частини пластики, наявний малюнок у вигляді двох перехрещених ліній.

Складність інтерпретації цього виробу пов'язана з його унікальністю. Тонкі кістяні пластини, які часто називають тессерами, відомі за матеріалами римського часу з різних регіонів європейської частини Римської імперії, зокрема і з Північного Причорномор'я, де тривалий час були розташовані римські гарнізони. Однак відомі зразки пластин відрізняються від цього артефакту за формою, розмірами й деталями малюнка.

Насамперед зазначимо, що два подібні вироби походять із самого Херсонеса. Одна з таких пластин була знайдена в районі казарм римського гарнізону, друга — в портовому районі. Обидві пластини мають прямокутну, злегка подовжену форму. В одній з них у верхній округлій частині є отвір. Дві подібні пластини було знайдено в Тирі, обидві мають видовжену форму — 12.6 см і 11.7 см, перша з них також має округлий отвір. Усі ці пластини не мають ані виритуваних написів, ані малюнків. На думку авторів публікацій, ці кістяні вироби могли використовувати як ярлики для підвішування на гаманці з грошима або мішки. Водночас слід зазначити, що наведені чотири пластини цілком можна порівняти з аналогічними виробами з кістки, які наводяться в каталозі давньоримських інструментів для письма, котрий нещодавно опублікував Вільям Джонсон. Матеріали, представлені в каталозі, характеризують подібні кістяні пластини як лінійки й охоплюють значну частину території Римської імперії.

Дискусія з приводу інтерпретації сплосчених кістяних пластин триває, зокрема, у зв'язку з виділенням з інших категорій тонких кістяних пластин вищеназваних лінійок. Частина дослідників виокремлює серед тонких кістяних пластин ті, що мають отвір для підвішування, і відносить їх до категорії бирок. Є також точка зору, що подібні кістяні пластини належать до категорії ігрових предметів.

Розглянута пластина, попри те, що її було знайдено разом з ігровими предметами, на наш погляд, не виконувала функцію палички для метання (подоба грального кубика). За формою, конфігурацією і розмірами вона не може належати і до категорії лінійок або іншого письмового приладдя.

Херсонеська сплющена пластина добре збереглася, вона ретельно відполірована з усіх боків, так само як і гральні предмети, виявлені разом з нею. Ці предмети були відображенням римського стилю життя і, вірогідно, належали представникам відносно невеликої, але заможної римської верстви населення в Херсонесі. Така пластинка могла бути у вжитку як підвіска, для чого використовувався шнурок. Подібні кістяні вироби з невеликою бічною перфорацією відомі, наприклад, у римській Британії.

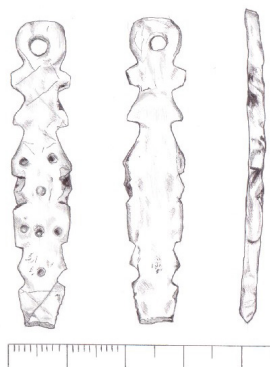

Рис. 1

Рис. 1. Сплющена кістяна пластина, Херсонес Таврійський, Північний район, II-III ст. н. е., Науковий архів Музею археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (рисунок О. А. Ручинської)

Fig. 1. Flattened bone plate, Tauric Chersonese, Northern district, 2nd-3rd centuries AD, Scientific archive of the Museum of Archaeology of V. N. Karazin Kharkiv National University (drawing by O. A. Ruchynska)

А. А. Семенова (Київ)

**Кістяні пластини в формі протоми птаха
з Ольвії Понтійської**

Alisa A. Semenova (Kyiv)

**Bone plates in the shape of a bird's protomata
from Olbia Pontica**

Серед кістяних та бивневих оздоб меблів з Ольвії особливу групу становлять зображення протоми птаха з довгою шиєю — у науковій літературі їх традиційно ототожнюють із лебедем або качкою (Рис. 1). Згадані артефакти не були об'єктом спеціального дослідження, проте їм була приділена увага в роботі М. І. Сокольського «Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья» в розділі, присвяченому меблям. Автор називає відомі йому знахідки, зокрема й з Ольвії, та пропонує власні висновки щодо хронології й функціонального призначення цих артефактів. Попри безсумнівну цінність цього дослідження, окремі його положення потребують критичного перегляду.

З Ольвією достовірно можна пов'язати сім артефактів цієї групи; ще два екземпляри приписують цій пам'ятці, хоча їх походження залишається невизначеним через відсутність надійної інформації. Ці знахідки можна умовно поділити на дві підгрупи. До першої належать п'ять високоякісних виробів у низькому рельєфі. До другої — дві пласкі накладки, одна з яких — це контурна пластина без декору, інша — гравійована, дещо примітивна версія з пошкодженням, але читабельним зображенням птаха.

На думку М. І. Сокольського, ці вироби використовувалися для декорування крісел та стільців. Такий висновок ґрунтується на зображеннях на кераміці меблів для сидіння зі спинками, край яких оформлений у вигляді протоми птаха. Хронологія цих образотворчих творів, на думку автора, збігається з датуванням пластин із протомою птаха і визначається IV–V ст. до н. е. Підтвердженням цієї думки має слугувати аналогічне датування ольвійської пластини, знайденої в 1951 р., проте, з тексту публікації, на яку посилається автор, як і з тексту звіту, не можна зробити висновок про однозначне датування цієї знахідки в такому діапазоні. Ширше датування мають також інші аналогічні знахідки з Херсонесу та Мірмекію.

Найбільш близькими аналогіями ольвійських накладок, очевидно, слід вважати кістяні та бивневі оздобы спинок лож-кліне — фулкрума. Ці пластини, хоч і дещо відрізняються від ольвійських, також зображають птахів із довгою шиєю різних видів і походять з пам'яток Італії, Франції та Греції більш пізнього часу (від II ст. до н. е. до II ст. н. е.).

Мотив мав значне поширення, однак виконання окремих виробів сильно варіюється за стилем, технікою і якістю. Це свідчить не про серійне виробництво, а радше про індивідуальні замовлення або локальні майстерні, де сюжет використовувався доволі вільно. Привертає увагу те, що знахідки з Північного Причорномор'я та Греції (Коринф) більш схожі між собою, ніж екземпляри з Італії та Франції.

Підсумовуючи, зазначимо, що датування ольвійських накладок слід розглядати в ширшому хронологічному діапазоні. Навіть якщо довіряти даті IV–V ст. до н. е., не можна виключати, що подібні вироби залишалися в ужитку в Ольвії щонайменше до пізньоелліністичного періоду, а можливо — і в римський час. Форма цих виробів та згадані аналогії дозволяють також визначити їх декоративну функцію, пов'язану з оформленням меблів. Проте належать вони, наймовірніше, не стільцям чи тронам, а саме оздобам лож.

Рис. 1. Накладка у вигляді протоми птаха О-2/1558.

Фото та обробка: Аліса Семенова.

Fig. 1. Plaque in the shape of a bird protome O-2/1558.

Photo and editing by Alisa Semenova.

А. В. Слесаренко (Рівне)

**Скульптура Томаша Оскара Сосновського Сократ:
рецепція античної пам'ятки**

Andriy V. Slesarenko (Rivne)

**Sculpture Tomasz Oskar Sosnowski by Socrates:
reception of an ancient monument**

У Рівненському обласному краєзнавчому музеї зберігаються кілька скульптур з античної тематики відомого польського скульптора Томаша Оскара Сосновського (1812–1886), уродженця Новомалина Рівненського району. Серед них — скульптура давньогрецького філософа Сократа. Створюючи протягом 1846–1850-х рр. погруддя Сократа, Сосновський наслідував римську копію з давньогрецького оригіналу другої половини IV ст. до н. е., виконану скульптором Лісіппом з Сікіону (390–300 рр. до н. е.) (Рим, Капітолійський музей). Лісіпп був братом Лісістрата, батьком і вчителем Боеда, Демпа та Євтікрата. Працював переважно у бронзі, відливав свої твори сам.

Бюст роботи Лісіппа показує немолоду й не дуже гарну людину, яку не надто цікавить зовнішній вигляд. Він занурений у себе, у свій внутрішній світ. Усе його існування присвячено пошукам істини, і це турбує його більше ніж молодявість обличчя чи догляд за локонами бороди. Величезний опуклий лоб є головною деталлю для скульптора. Цей портрет знаменує початок переходу до елліністичного портрета, у якому зовнішня краса поступається місцем красі внутрішнього світу.

Скульптура Сосновського виконана з каррарського мармуру, розміри 34,5 Каррарський мармур, що видобувається в Апуансь-

ких Альпах, вважається одним з найцінніших сортів мармуру. Скульптуру митець створив у Римі, де він навчався і тривалий час проживав. Потім її перевезли до Новомалина. Робота Сосновського надійшла до Рівненського обласного краєзнавчого музею в 1945 р. з Новомалинського замку.

Обличчя видатного філософа зацікавило Сосновського насамперед тим, що крізь тілесну оболонку проявляється його духовне життя, а споглядання цієї реальності спрямовує до пізнання «божественної ідеї». Велику роль у підсиленні емоційного портрета в Сосновського відіграло зіставлення яскраво освітлених і затемнених частин скульптури, що одухотворяло образ і підкреслювало його мармурову структуру. Для митця, як і для багатьох прихильників класицизму, девізом стали слова Йоганна Йоахима Вінкельмана: «Єдиний шлях для нас стати великими і, якщо це можливо, неповторними, — це наслідування давніх». Відомий історик XVIII ст. вбачав найвище достоїнство античного мистецтва у «шляхетній простоті і спокійній величності».

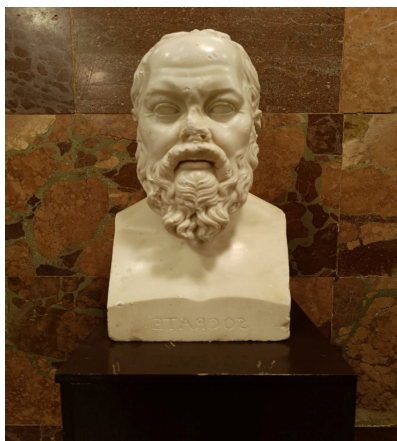

Рис. 1. Т. О. Сосновський Сократ 1846–1850 рр. (в фас). Рівненський обласний краєзнавчий музей, фото надане науковою співробітницею РОКМ Аліною Корольовою.

Fig.1. T. O. Sosnowski Socrates 1846–1950 (in front). Rivne Regional Museum of Local Lore, photo provided by a research associate museum Alina Korolova.

І. О. Чечуліна (Київ)

Килики з горгонеями з Ольвії Понтійської

Iryna O. Chechulina (Kyiv)

Cups with Gorgoneion from Olbia Pontica

Серед численних артефактів, виявлених упродовж багаторічних археологічних досліджень на території Ольвії Понтійської, виокремлюється низка чорнофігурних киликів із горгонеями — зображеннями голови Медузи Горгони, які, як правило, розташовані на внутрішньому боці денця. Виявлення таких посудин у житлових шарах, сакральних зонах та некрополях дозволяє простежити широкий функціональний спектр їхнього використання, а також ставлення до цих речей у різних сферах життя полісної громади.

Матеріали походять переважно з центральної частини міста, з ділянок житлової та сакральної забудови, а також із поховальних об'єктів. Більшість киликів відома у фрагментованому стані — зазвичай збережені лише денця із зображенням. Завдяки цим фрагментам можливо ідентифікувати поширену групу аттичної імпоротної кераміки, яка зазнала локального переосмислення в контексті використання.

Горгонеїон — зображення голови Горгони з характерними рисами (опуклі очі, випнутий язик, ікла, іноді — змії у волоссі) — був одним з найпотужніших апотропейних символів у грецькій візуальній традиції. Його основне завдання — відганяти зло, нейтралізувати небезпеку, охороняти людину, простір або предмет. Особливу функцію це зображення виконувало на киликах і було розташоване на внутрішньому боці денця. Під час пиття

поступове розкриття образу створювало ефект несподіваної зустрічі зі страшним (і водночас захисним) обличчям. Такий візуальний контакт мав не лише естетичну функцію, але й, імовірно, включався в ритуальний контекст симпосіального пиття — процесу, де поєднувалися вино, жарт, страх, очищення та ініціація.

На низці уламків киліків із горгонеями з Ольвії зафіксовано навмисні пошкодження — у деяких випадках відбивалося саме денце навколо зображення обличчя (рис. 1: 1, 2). Такі дії навряд чи були випадковими. Є підстави припускати, що подібні пошкодження могли бути частиною ритуального переведення предмета в інший статус: після завершення використання в побуті або культі він трансформувався в нову якість. Зображення зберігало свій апотропейний потенціал — уже не як частина посудини, а як самостійний об'єкт. Уламок денця міг виконувати функцію амулета, посвятного дару, речі-провідника в похованні.

Апотропейна сила горгонея полягала в його здатності впливати не лише на зовнішнє середовище, а й на внутрішній стан учасників ритуалу. Зображення, розміщене на дні посудини, діяло на рівні зорового шоку, несподівано з'являючись під час пиття.

У Північному Причорномор'ї, де Ольвія була важливим осередком грецької культури серед негрецького оточення, образ Горгони міг набувати особливого значення. Його універсальність — зрозумілість поза межами мови чи письма — дозволяла йому функціонувати як знак сили, захисту й належності до певної культурної традиції. Саме тому зображення горгонея з'являється не лише на посуді, а й на архітектурних елементах, прикрасах, предметах озброєння. У цьому контексті уламки киліків із зображенням Горгони виступають як матеріальне свідчення живої ритуальної практики, у якій образ не лише прикрашає, а й захищає.

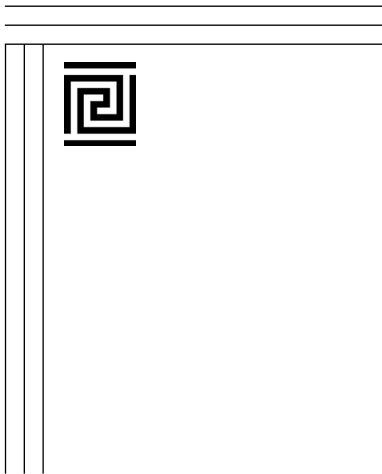

Рис. 1 Денця чорнофігурних киликів із зображенням Медузи Горгони з Ольвії: 1 — 0-51-443, 2 — 0-51-2066, 3 — 0-62-1253. Фото авторки.

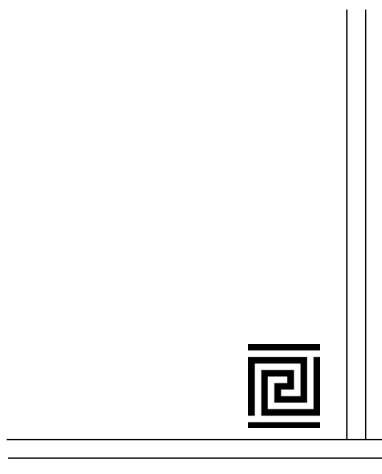
Fig. 1 Bottoms of black-figured cups depicting the Medusa Gorgon from Olbia: 1 — 0-51-443, 2 — 0-51-2066, 3 — 0-62-1253.

Photos by the author.

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

В. О. Дятлов (Чернігів)

**Автор і публіка в німецьких історико-політичних журналах
кінця XVII – початку XVIII століття**

Volodymyr O. Diatlov (Chernihiv)

**Author and Audience in German Historical
and Political Periodicals of the Late XVII – Early XVIII Century**

Питання про те, хто і як формує історичну культуру, комплекс сталих і поширених у суспільстві уявлень про минуле, події та персонажі, стає дедалі актуальнішим. Значною мірою це пов'язано з посиленням пропагандистських практик, розвитком нових інформаційних технологій, використанням історичного контенту для завоювання масової аудиторії.

Народження в кінці XVII – на початку XVIII ст. такого нового виду засобів масової інформації, як історико-політичний журнал, істотно вплинуло на практики написання історії. Журнальні часописи стають важливим джерелом для історичних творів та їхніми своєрідними матрицями.

Першим німецькомовним історико-політичним журналом можна вважати *Verkleidete Götter-Both / Mercurius* («Незримий посланець богів Меркурій»), який почав виходити в період 1674–1675 рр. Видання цього журналу було нетривалим, однак сам стиль, форми оглядів і коментарів стали прикладом для наслідування. У 1704 р. публіцист і письменник Філіп Балтазар Сінольд Шютц (1665–1742) заснував журнал «*Die europäesche Fama*» («Європейська Фама»), який став найбільш яскравим і популярним історико-публіцистичним феноменом XVIII ст. Усі випуски

до 1735 р. видавались безпосередньо за участі його засновника. Продовженням стали «нові» серії.

Автор першого журналу створює образ польоту Меркурія «небесними садами Європи, де він бачить і чує все, що відбувається там». Шютц взяв у свої супутники Фаму, богиню поголосу, слави, сказань, розповіді. Латинська лексема *fama* впродовж античності й середньовіччя мала різні значення. У період раннього модерну з формуванням публічності і громадськості *fama* стає відображенням всього комплексу розмов, обговорень навколо актуальних і гострих проблем, що концентрували в собі громадську думку.

Для кого писали автори журналів? Видавці «Театру Європи», відомої хроніки, адресували його владі, королю Прусському, а також «читачеві, що любить історію». Причому для обох адресатів писались окремі звернення і декларувались різні завдання. Принципово новим було те, що автори «Меркурія» і «Фами» адресують свої тексти лише «люб'язному і приязному читачеві». Такий поворот можна вважати проявом «першої читацької революції» і формуванням публічності, що відбувались у XVIII ст. Автори намагались завоювати і створити свою аудиторію, яка би поділяла їхні погляди. Міський освічений середній клас відтепер представляв головну групу читацької публіки історично-політичних журналів.

Автори журналів ставили завдання відкрити для громадськості владний простір, зазирнути у сферу життя монархів, яка традиційно була закритою для суспільства. З другого боку, влада також мала зацікавленість у презентації себе в публічному просторі. Через призму придворного «гламуру» з його церемоніями, урочистостями, династичними стосунками журнали розкривали політичну «кухню» того часу. Головна увага при цьому була сконцентрована на двох європейських війнах — Війна за іспанську спадщину і Північна війна. З 1706 р. «Фам» відкриває рубрику «Із Польщі», в рамках якої вона висвітлює події в Україні, публікує біографію з характеристикою і портретом її гетьмана Івана Мазепи.

Авторські критичні коментарі, роздуми, міркування, яскраві образи, відповідна емоційна тональність додавали часописам оригінальності і привабливості. Висловлювання авторів завдяки своїй афористичності швидко стають крилатими. Крім того, прагнення писати так, щоб це інтригувало й захоплювало, було зумовлено ще й комерційним інтересом.

Хоча автори присягалися писати неупереджено, історико-політичні журнали в основі своїй були пропагандистськими. Автори не приховують своїх політичних позицій і намагаються переконати в цьому читацьку аудиторію. Щоправда, страх втратити свою публіку, яка може бути не згодна з їхніми поглядами, змушував заявляти про можливі помилки у своїх дискурсах, запрошувати читачів до діалогу.

Загалом автори журналів відігравали роль медіуму між владними центрами і громадськістю. Водночас читацька публіка прагнула бути головним «замовником» вираження своїх політичних поглядів, що впливало на позицію авторів.

В. Ю. Лагодич (Львів)

Місія спатарія Нарсеса до лангобардів 581 р.

Volodymyr J. Lahodych (Lviv)

Embassy of Spatharius Narses to the Lombards in 581

Особливістю дипломатії Константинополя щодо представників *barbaricum*'у було створення системи проти-ваг стосовно сусідів. Правління автократора Тиберія II Константина (578–582) (Рис. 1) у цьому контексті не було винятком. Ставши цезарем у 574 р., Тиберій метою свого правління в ролі августи визначив завершення війни із Ераншахром. Загрозу щодо Балканських провінцій в іпостасі протодержави азійських кочовиків аварів він при цьому ігнорував.

В основі аваро-римського протистояння цього періоду лежала суперечка за терени провінції Паннонія II та місто Сирмій. Вони були обіцяні нобілітету кочовиків ще Юстиніаном I (527–565) [Men. Prot. fr. 5.1–5.2]. З огляду на порушення аварами його умов, Константинополь скасував домовленість у 565 р., а *miles*, підпорядковані офіцеру в ранзі *quaestor exercitus*, зайняли Сирмій [Men. Prot. fr. 8; 12.2]. З інтронізацією Тиберія Імперія взяла курс на примирення з аварами та поновлення договору [Men. Prot. fr. 21; 25.1].

Ця обставина сприяла розгортанню війни поміж аварами та Імперією влітку 581 р. [Men. Prot. fr. 25.2; 27. 1–3]. Сирмій, у якому не було постійної залоги, був взятий кочовиками в облогу (Рис. 2). Спроби Тиберія затягнути протистояння за допомогою переговорів з нобілітетом аварів спочатку були успішні [Men. Prot. fr. 25.1–2; Joh. Eph. HE III 6. 30].

З цією метою восени 581 р. до лангобардів через терени, зайняті номадами, було спрямовано місію «великого спатарія римлян» Нарсеса. Коріпп Африкан Граматик засвідчує, що до цього Нарсес обіймав посади в бюрократичному апараті Імперії принаймні з 565 р. [Corrip. Iust. III, 220–227]. З огляду на етимологію терміна (від грец. *σπαθάριος*, транслітерація з лат. *spathalator*, «мечоносець») залишається припускати, що ранг спатарія був почесним.

За даними Іоана, посольство Нарсеса 581 р. первинно мало дуалістичний характер: 1) «укласти мир та затримати аварів [від виправи на Сирмій]»; 2) «підняти лангобардів [на виступ] у тилу [аварів]» [Joh. Eph. HE III 6. 30]. З огляду на це Нарсесу було виділено «велике число державного золота» та «різноманітної одежі» [Joh. Eph. HE III 6. 31]. Подібно тодішньому дипломатичному формуляру посланця супроводжувала озброєна охорона.

Попри підготовку, місія Нарсеса у швидкому часі провалилась. Причиною цього стала кораблетроща, у якій було втрачено «багато золота» [Joh. Eph. HE III 6. 31], що призначалось потенційним союзникам. Трагедія, за Іоаном, справила негативне враження на фізичний стан чиновника, унаслідок чого той «захворів та помер від неспокою» [Joh. Eph. HE III 6. 31]. Провал місії Нарсеса визначив перетікання конфлікту. Тиберій II у швидкому часі спорядив місію префекта преторія Калістерія. Останній зрештою був вимушений передати Сирмій аварам після обумовлення з автократом [Men. Prot. fr. 27.2; Joh. Eph. HE III 6. 31].

Підсумовуючи, констатуємо, що епізод осені 581 р. є типовою ілюстрацією реалій, у яких опинився північний фронтір Імперії в останній декаді VI ст. Не маючи можливості концентрувати *exercitus* на усій лінії протистояння з варварами, імператори здійснювали спроби до інспірування переговорів із супротивниками та третіми сторонами. Однак ставка на «мирну» дипломатію у ході постійних оборонних воєн не сприяла зростанню Імперії на тодішній політичній арені у баченні сучасників [Theoph. Sim. I 3. 7]. У подальші роки авари лише посилили тиск на Балканські володіння Константинополя [Theoph. Sim. I 4. 1–4].

Рис. 1. Імператор Тиберій II Констянтин, зображений на аверсі соліда, бл. 581 р. Легенда на аверсі: “D[omi]N[us] Tib[erius] CONSTANT[inus] P[ater] P[at]riae AVG[ustus] [лат. “Володар Тиберій Констянтин, Батько Батьківщини, Август”]”. Джерело: <https://www.sovr.co.uk>.

Fig. 1. Emperor Tiberius II Constantine, depicted on the obverse of a solidus, c. 581 AD. The legend on the obverse: “D[omi]N[us] Tib[erius] CONSTANT[inus] P[ater] P[at]riae AVG[ustus] [Latin: “Lord Tiberius Constantine, Father of the Fatherland, Augustus”]”. Source: <https://www.sovr.co.uk>.

Рис. 2. Діорама міста Сирмій (Археологічний музей Імператорського палацу у Сремській Митровиці, Республіка Сербія).

Джерело: <https://carskapalata.rs>.

Fig. 2. Diorama of the city of Syrmia (Archaeological Museum of the Imperial Palace in Sremska Mitrovica, Republic of Serbia).

Source: <https://carskapalata.rs>.

С. І. Лиман (Харків)

**Правила європейської дипломатії на сторінках твору
Мішеля Монтеня «Проби» (1580)**

Serhii I. Lyman (Kharkiv)

**The rules of European diplomacy on the pages
of Michel Montaigne's «Essays» (1580)**

Від середини XV до кінця XVI ст. в державах Європи склався інститут постійного дипломатичного представництва, створювалися спеціалізовані органи, які вирішували питання міжнародних відносин, відбувалися перші спроби ієрархізації інституту послів. Зразковою для європейських монархів залишалася дипломатична служба Папи Римського та Венеціанської республіки. Під їх впливом у Франції у 1589 р. з різних секретаріатів, що відповідали за здійснення зовнішньої політики, було створено єдиний Державний секретаріат із закордонних справ на чолі з досвідченим дипломатом Луї де Револем.

Сучасником Луї де Револя, Італійських та Релігійних війн був французький письменник і філософ, автор відомого твору «Проби» Мішель Монтень (1533–1592). Зміст цього твору надає певне уявлення про правила дипломатії XVI ст., а деякі розділи мають відповідні назви (розділ VI «Година переговорів — небезпечна година», розділ XIII «Церемоніал під час зустрічі царських осіб», розділ XVII «Про звичаї деяких послів»).

Монтень був знайомий з тим, що послам XVI ст. державці давали вірчі грамоти, чіткі посольські доручення, рекомендаційні листи тощо. Ці документи він назвав у розповіді посла мілан-

ського герцога Франческо Сфорци про прибуття до двору французького, а потім англійського короля.

Монтень засуджує порушення послами точних інструкцій правителя, зокрема у випадку з послом Римського Папи Юлія II, який повинен був вимагати від короля Англії спільних дій проти Франції, однак, усупереч інструкції, необережно погодився під час посольського прийому, що воювати проти французів досить ризиковано.

Критика Монтеня була спрямована й на вчинок французьких дипломатів, які в посольському донесенні приховали від свого короля образливі вислови на його адресу з боку імператора Карла V, крім принизливих фраз «Карл викликав нашого короля на герць, пропонуючи битися сам на сам у човні, в самих кошулях, на шпагах і на кинджалах». Монтень писав: «наші послы, надсилаючи до короля звіт, приховали від нього більшу частину правди і навіть згадані вище висловлювання». Як досвідчений дипломат, Монтень радив послам чітко дотримуватися й протокольної частини під час укладання договорів.

Водночас Монтень уважав, що послы залежно від обставин можуть дозволяти собі «більше свободи в діях, бо в низці випадків приймати рішення доводиться їм самим: адже вони не тільки виконавці волі свого державця, вони також готують її та направляють своїми порадами».

Монтень нагадує у своїх «Пробах», що згідно з сучасними йому правилами дипломатії під час зустрічі іноземних правителів або їх представників «нижчестоящим належить перебувати першими, тоді як особам більш видним личить, щоб їх дочекалися». Але це правило Монтень поставив під сумнів, оскільки правитель, що прибув першим, може створити видимість, ніби нижчі розшукують вищого та домагаються зустрічі з ним, а не навпаки. Монтень навів приклад переговорів у Марселі, коли король Франциск I, підготувавши зустріч з Папою Климента VII, на декілька днів залишив місто і змусив Папу чекати на нього.

Порушення домовленостей під час переговорів Монтень уважав звичайним явищем свого часу. Він навів подібні приклади,

зокрема, в роки Італійських війн, коли саме під час переговорів французька армія маршала д'Обіньї підступно почала штурм і захопила 1501 р. неаполітанську Капую. З цього приводу Монтень зазначав: «Наші звичаї надто вже відійшли від колишніх чесних правил. Отож не можна довіряти один одному, поки договір не скріплено останньою печаткою, та ще й після цього по-всякому буває!».

Отже, «Проби» Мішеля Монтеня надають певне уявлення про розвиток посольської справи XVI ст., коли склався інститут постійного дипломатичного представництва, а окремі розділи цього твору можуть вважатися джерелом для історії дипломатії його часу.

О. А. Опарін (Харків)
Санітарний стан середньовічного міста:
медико-філософський аспект

Aleksey A. Oparin (Kharkiv)
Sanitary condition of a medieval city:
medical and philosophical aspect

З погляду історії медицини немає гіршого санітарного стану європейських міст, ніж той, який був в епоху середньовіччя. Відсутність каналізаційної та водопровідної систем, сухі туалети й переповнені вигрібні ями, небруковані вулиці, свині, що розгулюють по місту, відсутність елементарної особистої гігієни через прийняття ванн лише кілька разів на рік, розквіт шкірних захворювань, криві вулички, на які практично не проникає світло й на які виливають помий. Щоб зрозуміти і пояснити причини такого поганого санітарного стану середньовічного міста, необхідно звернутися до вчення середньовічної церкви про безсмертя душі. Відповідно до цього вчення людина має чисту безсмертну душу і гріховну плоть, яка тягне людину до гріха, тіло — це пособник диявола, осередок розпусти та місце народження гріха. Виходячи з цього вчення, церква вивела, що для перемоги над гріхом і звільнення душі необхідно умертвити тіло, виявляючи йому усіляку зневагу. Тому церква проголошує життєвим ідеалом «аскезу — зречення всього земного, виразки й рани розцінюються як найкраща краса тіла». Прикладом для наслідування цього ставали життя святих, у яких чітко показувалося, як вони в боротьбі з гріховною плоттю умертвляють своє тіло, не вмиваються і не миються роками. Слід зазначити, що населення середньовічної Європи приймало ванни

нерідко лише 2 рази на рік. Церква прямо говорила, що відсутність турботи про стан тіла, з одного боку, умертвляє гріховну плоть, а з другого боку, вона розглядала нечистоту та пов'язані з нею страшний дискомфорт та захворювання як випробування. Церква вивела таку тезу й навчала через підвладні їй університети того, що для перемоги над гріхом, звільнення душі необхідно умертвити тіло, виявляючи йому всіляку зневагу. Так «науково» обґрунтовувалась антисанітарія, а сама медицина вважалася другорядною наукою порівняно з теологією, оскільки ставила собі завдання «лікування тлінного тіла».

К. С. Сорочан (Трієст, Італія), С. Б. Сорочан (Харків)

Плетені вироби як предмет візантійського ринку в IV–IX ст.

Kateryna S. Sorochan (Trieste, Italy), Serhii B. Sorochan (Kharkiv)

**Wicker Goods as a Commodity in the Byzantine Market
of the 4th–9th Centuries**

The sources unequivocally confirm that a wide variety of baskets, mats, containers, nets, and other products made from reed and flexible shrubs, as well as willow, vine, and palm branches remained one of the most commonly traded goods in Byzantium, with a demand that was enormous and unceasing, persisting from century to century.

The common small basket, especially for bread, was called τὸ κάρεον, κάρειον, or τὸ κάρισκιον, although by the 10th century, it had already changed its strictly domestic and utilitarian purpose. It is noteworthy that any woven mat made of reed was similarly called ὁ κάρης. Theodoret of Cyrrhus mentioned a small basket, ὁ κοφινίς, in his works. In Byzantine Egypt, the term τὸ μαλάκιον was most commonly used for small baskets and wicker bags, which were made from palm leaves (οἱ θαλλοί, τὸ θαλλίον, θαλλίνσίου, ὁ φοινικῶν) due to the climate conditions. The late 5th–early 6th century Paterika preserved information about another type of basket μαννάδιον (μαννάδιου), while Hermias Sozomenos mentioned ἡ σαργάνη, a type of net-like «netted bag» woven from ropes. Finally, the needs of land transport and freight shipments constantly supported the demand for large baskets, crates — τὰ κανθήλια, which were particularly well-suited for transportation using pack animals. They were also traditionally used for crushing

grapes with the feet while simultaneously filtering the juice from the pomace.

The production of wicker goods for sale was practiced by anyone who wished to and had mastered the craft. According to Zacharias Rhetor, even deposed Patriarchs and archbishops, such as Timothy Ailuros, the Bishop of Alexandria, were forced to live in exile for a long time, «... by the work of their hands, weaving wicker baskets and selling them,» which, of course, did not exclude numerous specialists — professionals in this field, known as *psiafai* (ὁ ψιαθαῖς), mentioned in hagiographical literature and papyrus commercial documents.

The etymology of the name for such specialists sometimes derived from the main product of their craft. Thus, in one of the papyri from the years 709–710, the basket maker was referred to as ὁ κανῶς. Moreover, hagiographical sources assert that basket weavers, regardless of their status, made efforts to seek profitable markets, including distant ones.

Wicker items, expanding the nomenclature of the corresponding goods, included reed sandals as well as fishing nets, which could be made by the fishermen themselves, although sometimes they were produced by specialized craftsmen of this type, as was the case, for example, in the Monastery of Stoudios in the early 9th century. Both men and women engaged in this craft, as evidenced by examples such as Irene, a skilled Constantinopolitan weaver mentioned in the Life of Saint Luke the Stylite (c. 879–979).

Quantitative analysis reveals that among simple Byzantine crafts, this was one of the most profitable, capable of earning two to three *solidi* for a month's work. For example, particularly ornate and skillfully crafted baskets were sold in early Byzantine Egypt for 100–200 *obols*, which amounted to nearly a gold *solidus* (based on an exchange rate of 180–200 *folles* per *solidus*). One of the early ascetics of Sinai, Silvanus (Silouan), exchanged 100 simple baskets — «sieves» for lentils — for a load of bread carried on a donkey brought by an Egyptian. A donkey's load

typically consisted of 40 kg of grain (5–6 modii). In barter trade, the price of one basket was equivalent to 400 g of bread — two small, standard loaves, each worth no less than 3 copper coins. This means the monetary value of a basket maker's production exceeded one and a half gold solidi (one solidus and 8 miliarensia). Based on this, a value estimate can be made for the similar production of St. Sabbas the Sanctified (50 baskets in five days), whose daily income as a craftsman amounted to approximately 30 copper coins, a weekly earning of 10 miliarensia, and a monthly income of three solidi with a gold tremissis. It is known that Abba Luke (Loucius), mentioned in the supplement to the work of Palladius of Galatia, earned 16 copper coins daily for his work, which amounted to approximately one solidus and 9 miliarensia per month. For many craftsmen, not to mention hired laborers, such an income was, at best, the «upper limit» of their monthly profit «kerdos», highlighting the notable economic importance of this craft.

Є. О. Шишка (*Мянтсяля, Фінляндія*)

**Візантійсько-монгольські відносини в контексті політичних
та військових конфліктів у Монгольській імперії
в 60-х роках XIII ст.**

Yevhen O. Shyshka (*Mäntsälä, Suomi*)

**Byzantine-mongol relations in the context of political
and a military conflicts in the Mongol empire
in the 60s of the XIII century**

After the completion of the Great Western Campaign of Conquest led by Batu (1227–1255/1256) and the death of the great Khan Ogedei (1229–1241), a political crisis occurs in the Mongol Empire as a whole, and in individual uluses in particular, the consequence of which was the internecine war of the Genghisids — the heirs of Genghis Khan. It is worth noting that not only the political, but also the military and psychological situation in the Mongol Empire in the late 50s – the 60s, was sharply different from the situation that was in its heyday — in the 20–30s of the XIII century. Centrifugal tendencies in a huge multinational state were noticeably increasing, and calls for pan-Mongol unity were finding less and less response.

Currently, in the scientific circles dealing with the problems of medieval history in the East, a special place is occupied by the consideration of the events of the 60s of the XIII century, namely the conflict between the Horde ruler Berke (1257–1266) and Ilkhan Hulagu (1261–1265) — the first civil war between the Ulus in the Mongol Empire. According to the researchers, the reason for this war was the disputed territories, first of all,

of Azerbaijan, Iran and the Seljuk Sultanate, which the Jochi Ulus lost as a result of the hostile policy of the grandsons of Genghis Khan, the khagans of the Mongol Empire Guyuk (1246–1248) and Munke (1251–1259).

Archaeological studies in comparison with written materials give reason to believe that by 1262–1263 Berke and Hulagu had already made several raids on each other's possessions. According to the analysis of Arab-Persian sources, both sides suffered significant losses and needed to attract additional funds and resources. Based on this, Berke entered into an alliance with a powerful Middle Eastern power — the Mamluk Sultanate, and Hulagu enlisted the support of the Byzantine Empire. Despite the fact that a huge number of scientific papers have been devoted to this conflict, the issue of Mongol-Byzantine relations remains poorly studied and deserves close attention.

According to the analysis of Byzantine written sources, in particular the «Chronicles» of George the Acropolite, the Romans in the second half of the XIII century were in a difficult situation. According to a number of researchers, including French researcher Charles Diehl and Soviet historian-medievalist S. D. Skazkin, by the time of the creation of the Jochi Ulus and the Hulaguid state, the Byzantine Empire had already experienced its heyday and, restored in 1261 by Michael VIII Palaiologos (1255–1282), could no longer play such a role in Europe and Asia as in previous centuries. «Squeezed» between powerful powers — the Horde, the Hulaguid state and the Mamluk Sultanate in Egypt, the Byzantine Empire was forced to maneuver between them.

British historian D. Harris notes that the Byzantine ruler Michael VIII tried in every way to maintain good relations with both Mongol states, as evidenced by the fact that the emperor married both of his daughters to Mongol rulers. Also, the Armenian chronicler of the XIII century Vardana mentions representatives of the Byzantine clergy who came to Hulagu in July 1264 to bless him. However, an analysis of the available written sources

also indicates that the policy of Michael VIII was not always appropriate. Thus, in the work of the Arab author Elmufaddal, there is information that in the same 1264, for the sake of Hulag, the Byzantine ruler detained the ambassadors of the Mamluk Sultan of Egypt and Syria Az-Zahir Beybars I (1260–1277), who were sent with letters and gifts to Berke. This embassy is mentioned in other written sources, in particular, in the chronicle of Beybars, the work of Ibn Abdezzahir, the chronicles of Shafi, the son of Ali and Ibn Elforat. According to the analysis of information from the «History» of George Pakhimer, in the same year, Emperor Michael VIII also arrested the former vassal of the Juchi Ulus who arrived in Byzantium and was replaced by the henchman of Hulagu, the deposed Seljut sultan Izz ad-Din Kei-Kavus II.

A comparison of Arabic and ancient Rus sources indicates that the above-mentioned incidents provoked the ruler of the Juchi Ulus to announce a general mobilization and start a campaign against Constantinople. In the Sofia first chronicle of the senior squadron, there is data on the mobilization of the Rus population into the Horde army: «А полкомъ посланымъ бывшимъ попленити крестьяны, и бе же тогда велика нужда и от поганых, и гоняхуть люди, веляхуть со совою воиньствовати». Analogical information is also contained in the «Books of the Sedate Royal Genealogy»: «Паки же диявол, не хотя видети христианства в тишине и наостри безбожных Татар нудити христиан, да воинствуют с ними. И того ради придоша от них послы на Русь с царевым повелением».

According to Arab sources, in 1265, the great-nephew and commander Berke Nogai invaded northern Byzantium, plundered the environs of Constantinople and almost captured Michael VIII. The analysis of the chronicle news also indicates that the result of the military action was the release of hostages, the signing of a peace treaty and the receipt of a payoff in the form of an annual tribute to the Horde ruler. However, as the German historian B. Spuler noted at the time, relations between the Horde and Byzantium remained tense for a long time.

Thus, based on the above, the following conclusions can be drawn: firstly, during the period under review, Berke and Hulagu were in dire need of additional funds, resources and, first of all, political and military allies — the Mamluk Sultanate and the Byzantine Empire; secondly, by the 60s of the XIII century the Byzantine Empire had already experienced its heyday and could not play such a role in Europe and Asia as in previous centuries, however, the geographical location and political situation in the East created favorable conditions for establishing diplomatic contacts with the rulers of stronger powers — the Hulaguid state and the Juchi Ulus; and thirdly, the role and place of the Byzantine Empire in the political and military conflicts of the Mongol Empire, first of all, the Horde ruler Berke and Ilkhan Hulagu, cannot be determined unambiguously, since the policy of Michael VIII, based on the traditional position towards its neighbors, had a dual character and was not always statistically correct.

НАШІ АВТОРИ

Аксьонов Віктор Степанович (*Харків*) — кандидат історичних наук; Харківський історичний музей імені М.Ф. Сумцова; aksyonovviktor@gmail.com

Андрущенко Сергій Володимирович (*Дрогобич*) — аспірант кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка; s.andrushchenko.24@gmail.com

Величко Євгенія Олександрівна (*Київ*) — старший науковий співробітник Національного музею Історії України; lerejena@gmail.com

Баукова Анастасія Юріївна (*Львів*) — кандидат історичних наук; доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка; anastasia_bau@ukr.net

Вар'ян Оксана Олександрівна (*Запоріжжя*) — кандидат історичних наук; заступниця директора КЗ «Запорізький обласний центр охорони культурної спадщини» ЗОР; melita16@ukr.net

Величко Євгенія Олександрівна (*Київ*) — старший науковий співробітник Національного музею Історії України; lerejena@gmail.com

Вус Олег Володимирович (*Львів*) — кандидат історичних наук; незалежний дослідник; balkani2017@ukr.net

Гуменний Віктор Леонідович (*Львів*) — кандидат історичних наук; доцент кафедри археології та історії стародавніх цивілізацій Львівського національного університету імені Івана Франка; hvltcrant@gmail.com

Д'ячков Сергій Володимирович (*Харків*) — кандидат історичних наук; доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків історичного університету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; директор комунального закладу «Харківський університетський ліцей»; dyachkovst@gmail.com

Дятлов Володимир Олександрович (*Чернігів*) — доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка; diatlovvladi@gmail.com

Зелінський Андрій Леонідович (*Київ*) — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту всесвітньої історії НАН України; z-al@ukr.net

Ілієв Йордан Олександров (*Софія; Болгарія*) — PhD історія та археологія; наук. співробітник Науково-дослідного центру історії та археології війни; j.iliev@uni-plovdiv.bg

Іськов Ігор Володимирович (*Харків*) — магістр історії та археології; військовослужбовець; 4614337@ukr.net

Кондратенко Наталія Григорівна (*Полтава*) — дослідниця Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського; alanieldragon3@gmail.com

Котенко Вікторія Володимирівна (*Київ*) — кандидат історичних наук; старший дослідник Інституту археології Національної академії наук України; kotenkovikt@gmail.com

Крульчик Кшиштоф (*Познань, Польща*) — доктор історичних наук, професор факультету історії Університету Адама Міцкевича; krzysztof.krolczyk@amu.edu.pl

Лагодич Володимир Юрійович (*Львів*) — аспірант кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка; lagodicvolodimir@gmail.com

Ластов'як Богдан Васильович (*Дрогобич*) — аспірант кафедри історії всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана; bohdan_vo@ukr.net

Лиман Сергій Іванович (*Харків*) — доктор історичних наук; професор кафедри туристичного бізнесу та країнознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; s.lyman@karazin.ua

Литовченко Сергій Дмитрович (*Харків*) — кандидат історичних наук; доцент; декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; litovchenkosd@gmail.com

Опарін Олексій Анатолійович (*Харків*) — доктор медичних наук; професор, завідувач кафедри терапії та ерготерапії Українського гуманітарного інституту; oparinaa@ukr.net

Папастатопулу Арістеа (*Ламія, Греція*) — доктор археології; заступник завідувача відділу доісторичних і античних старожитностей і музеїв Управління старожитностей Фтіотіди та Евританії Міністерства культури та спорту Греції; ar.papast@yahoo.gr

Петречко Олег Михайлович (*Дрогобич*) — доктор історичних наук, завідувач кафедри історії всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка; o.petrechko@ukr.net

Пуголовок Юрій Олександрович (*Полтава*) — кандидат історичних наук; старший науковий співробітник ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України; yuriy.puholovok@gmail.com

Русяєва Марина Вікторівна (*Київ*) — кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри теорії та історії мистецтва Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури; maryna.rusiaieva@naoma.edu.ua

Ручинська Оксана Анатоліївна (*Харків*) — кандидат історичних наук; доцент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; o.a.ruchynska@karazin.ua

Саракински Воїслав (*Скоп'є, Північна Македонія*) — кандидат історичних наук; професор філософського факультету Університету Святих Кирила і Мефодія в Скоп'є; sarakinski@gmail.com

Семенова Аліса Аркадіївна (*Київ*) — молодший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України; semenovaalise@gmail.com

Скирда Валерій Володимирович (*Харків*) — кандидат історичних наук; доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; vskyrda@gmail.com

Слесаренко Андрій В'ячеславович (*Рівне*) — кандидат історичних наук; доцент Рівненського державного гуманітарного університету; avslesarenko@ukr.net

Сорочан Катерина Сергіївна (*Трієст, Італія*) — кандидат історичних наук; запрошений науковець факультету гуманітарних наук університету Трієсту, Італія; katernyna.sorochan@gmail.com

Сорочан Сергій Борисович (*Харків*) — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; ssoro4an@gmail.com

Тодоровска Марія (*Скоп'є, Північна Македонія*) — кандидат філософських наук; професор філософського факультету Університету Святих Кирила і Мефодія в Скоп'є; marija.todorovska@fzf.ukim.edu.mk

Токарев Андрій Миколайович (*Харків*) — кандидат історичних наук; доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків історичного університету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; a.m.tokarev@kharazin.ua

Тимошевський Роман Анатолійович (*Відень, Австрія*) — здобувач ступеня PhD Центральноєвропейського університету; Tymoshevskiy_Roman@phd.ceu.edu

Токарев Андрій Миколайович (*Харків*) — кандидат історичних наук; доцент кафедри історії стародавнього світу і середніх віків історичного університету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна; a.m.tokarev@kharazin.ua

Шишка Євген Олександрович (*Мянтсяля, Фінляндія*) — магістр історії; науковий співробітник Інституту «Кеуда»; zhenyashishka@gmail.com

Чечуліна Ірина Олексіївна (*Київ*) — доктор філософії (PhD), науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України; irusia500@gmail.com; irynachechulina@gmail.com

Янко Андрій Леонідович (*Полтава*) — кандидат історичних наук; викладач Полтавського базового медичного фахового коледжу Полтавської обласної ради; andrewyanko223@gmail.com

ЗМІСТ
CONTENT

Програма конференції	6
-----------------------------------	----------

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Русяєва М. В. (<i>Київ</i>) Поняття «елліни — варвари» в контексті «Історії» Геродота й Ольвії	18
---	-----------

Maryna Rusiaieva (<i>Kyiv</i>) The concept of «Greeks and barbarians» in the context of Herodotus' «Histories» and Olbia	18
---	-----------

Петречко О. М. (<i>Дрогобич</i>) Класичні студії у Львові в період сталінізму та хрущовської відлиги (1939–1964)	20
---	-----------

Oleh Petrechko (<i>Drohobych</i>) Classical Studies in Lviv during Stalinism and the Khrushchev Thaw (1939–1964)	20
---	-----------

Д'ячков С. В. (<i>Харків</i>) Схід та Захід на сторінках шкільного підручника академіка Є. Космінського	23
--	-----------

Serhiy Dyachkov (<i>Kharkiv</i>) East and West on the pages of a school textbook academician E. Kosminsky	23
--	-----------

ІСТОРІЯ АНТИЧНОЇ ГРЕЦІЇ ТА ЕЛЛІНІСТИЧНИХ ДЕРЖАВ

Баукова А. Ю. (Львів) Лідійські мотиви в міфології та релігії античного світу	27
Anastasiya Baukova (Lviv) Lydian motifs in the mythology and religion of the ancient world	27
Вар'ян О. О. (Запоріжжя) Формування громадянської ідентичності дітей у Стародавніх Афінах	31
Oksana Varian (Zaporizhzhia) The creation of children's civic identity in Ancient Athens	31
Вус О. В. (Львів) Аріканда (Аруваканда): архітектурний ансамбль елліно-римського міста у горах Лікійського Тавра .	34
Oleh Vus (Lviv) Arykanda (Aruwakanda): architectural ensemble of the Hellenic-Roman city in the mountains of Lycian Taurus .	34
Зелінський А. Л. (Київ) Припущення щодо родоводу Антипатра, небожа Антіоха III	38
Andrii Zelinskyi (Kyiv) The assumption about the lineage of Antipater, nephew of Antiochus III	38
Ілієв Й. (Софія) До питання про дату та історичний контекст IGBulg. I ² : 344	41
Jordan Iliev (Sofia) On the Date and Historical Context of IGBulg. I ² : 344	41
Литовченко С. Д. (Харків) Статус Малої Вірменії у II ст. до н. е.	44
Sergiy Lytovchenko (Kharkiv) The status of Lesser Armenia in the II century BC	44

Папастатопулу А. (Ламія, Греція), Вус О. В. (Львів) Античне місто Ахінос у Фтіотиді: короткий історико-археологічний огляд	47
---	----

Aristea Papastathopoulou (Lamia, Greece), Oleh Vus (Lviv) The Antique city of Achinos in Fthiotida: A Brief Historical and Archaeological Overview	47
---	----

Ручинська О. А. (Харків) Питання фінансування агоністичних свят у Херсонесі Таврійському	51
---	----

Oksana Ruchynska (Kharkiv) The Issue of the Funding of Agonistic Festivals in Chersonesos Taurica	51
--	----

Тодоровска М., Саракински В. (Скоп'є, Північна Македонія) Чи існував культ Гіпноса у стародавній Македонії?	53
--	----

Maria Todorovska, Vojislav Sarakinski (Skopje, N. Macedonia) Was There a Cult of Hypnos/Dream in Ancient Macedonia?	53
--	----

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

Андрущенко С. В. (Дрогобич) Марк Антоній — полководець Римської Республіки	57
---	----

Serhiy Andrushchenko (Drohobych) Mark Antony — commander of the Roman Republic	57
---	----

Бабенко Р. В. (Київ) Епідемії в суспільно-політичній історії античного світу	59
---	----

Roman Babenko (Kyiv) Epidemics in the socio-political history of the ancient world	59
---	----

Гуменний В. Л. (<i>Львів</i>) Вірменські кампанії Корбулона і Тацит	62
Victor Humennyi (<i>Lviv</i>) Armenian campaigns of Corbulo and Tacitus	62
Крульчик К. (<i>Познань, Польща</i>) Станіслав Вітковський — польський філолог-класик Львівського університету	65
K. Królczyk (<i>Poznań, Polska</i>) Stanisław Witkowski — polski filolog klasyczny na Uniwersytecie Lwowskim	65
Ластов'як Б. В. (<i>Дрогобич</i>) Переслідування християн у Римі за Антонінів	68
Bohdan Lastovyak (<i>Drohobych</i>) Christian Persecution in Rome during the Antonine Period	68
Токарев А. М. (<i>Харків</i>) Релігія та політика в епоху Другого тріумвірату: Гней Доміцій Агенобарб та Нептун	71
Andrii Tokarev (<i>Kharkiv</i>) Religion and Politics during the Second Triumvirate: Gnaeus Domitius Ahenobarbus and Neptune	71
Янко А. Л. (<i>Полтава</i>) Соціально-політичні аспекти етруського напису Авла Метелла	75
Andrii Yanko (<i>Poltava</i>) The social and political aspects of the Etruscan inscription of Aulus Metellus	75

ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЇ
ТА МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА

Аксьонов В. С., Скирда В. В., Іськов І. В. (Харків) Нові дослідження Верхньосалтівського III могильника	79
Viktor Aksyonov, Valerii Skyrda, Ihor Iskov (Kharkiv) New research at Verkhnosaltivskoye III burial ground	79
Величко Є. О. (Київ) Прикраси з «короною Ізиди» з варварських поховань Північного Причорномор'я	83
Evgenia Velychko (Kyiv) Jewellery with the "Isis Crown" from barbarian burials of the North Pontic Region	83
Котенко В. В. (Київ), Кондратенко Н. Г. (Полтава) Фрагмент античної кам'яної статуетки з Полтавського краєзнавчого музею імені В. Кричевського (походження, атрибуція, контекст знахідки)	87
Viktoriia Kotenko (Kyiv), Nataliia Kondratenko (Poltava) A fragment of Greek stone statuette from Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum (provenance, attribution, context)	87
Пуголовок Ю. О. (Полтава) Торгові зв'язки слов'ян Дніпровського лісостепоного Лівобережжя (за матеріалами Опішнянського городища)	91
Yuriy Puholovok (Poltava) Trade Relations of the Slavs of the Dnieper Left-Bank Forest-Steppe Region (on materials from Opishia hillfort)	91

Ручинська О. А. (<i>Харків</i>) Херсонеський кістяний артефакт з археологічного музею Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	94
Oksana Ruchynska (<i>Kharkiv</i>) Chersonesos Bone Artefact from the Archaeological Museum of V. N. Karazin Kharkiv National University	94
Семенова А. А. (<i>Київ</i>) Кістяні пластини в формі протоми птаха з Ольвії Понтійської	97
Alisa Semenova (<i>Kyiv</i>) Bone plates in the shape of a bird's protomata from Olbia Pontica	97
Слесаренко А. В. (<i>Рівне</i>) Скульптура Томаша Оскара Сосновського Сократ: рецепція античної пам'ятки	100
Andriy Slesarenko (<i>Rivne</i>) Sculpture Tomasz Oskar Sosnowski by Socrates: reception of an ancient monument	100
Чечуліна І. О. (<i>Київ</i>) Килики з горгонейонами з Ольвії Понтійської	102
Iryna Chechulina (<i>Kyiv</i>) Cups with Gorgoneion from Olbia Pontica	102

ІСТОРІЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Дятлов В. О. (<i>Чернігів</i>) Автор і публіка в німецьких історико-політичних журналах кінця XVII – початку XVIII століття	106
Volodymyr Diatlov (<i>Chernihiv</i>) Author and Audience in German Historical and Political Periodicals of the Late XVII – Early XVIII Century	106

Лагодич В. Ю. (Львів) Місія спатарія Нарсеса до лангобардів 581 р.	109
Volodymyr Lahodych (Lviv) Embassy of Spatharius Narses to the Lombards in 581	109
Лиман С. І. (Харків) Правила європейської дипломатії на сторінках твору Мішеля Монтеня «Проби» (1580)	112
Serhii Lyman (Kharkiv) The rules of European diplomacy on the pages of Michel Montaigne's «Essays» (1580)	112
Опарін О. А. (Харків) Санітарний стан середньовічного міста: медико-філософський аспект	115
Aleksey Oparin (Kharkiv) Sanitary condition of a medieval city: medical and philosophical aspect	115
Сорочан К. С. (Трієст, Італія), Сорочан С. Б. (Харків) Плетені вироби як предмет візантійського ринку в IV–IX ст.	117
Kateryna Sorochan (Trieste, Italy), Serhii Sorochan (Kharkiv) Wicker Goods as a Commodity in the Byzantine Market of the 4th–9th Centuries	117
Шишка Є. О. (Мянтсяля, Фінляндія) Візантійсько-монгольські відносини в контексті політичних та військових конфліктів у Монгольській імперії в 60-х роках XIII ст.	120
Yevhen Shyshka (Mäntsälä, Suomi) Byzantine-mongol relations in the context of political and a military conflicts in the Mongol empire in the 60s of the XIII century	120
Наші автори	124

Наукове видання

LAUREA VI:

Античний світ і Середні віки

Наукові читання пам'яті професора

Володимира Івановича Кадєєва

Українською, англійською і польською мовами

Відповідальний за випуск *С. В. Д'ячков*

Художній редактор *С. Е. Кулинич*

Комп'ютерне верстання *О. М. Янкул*

Коректор *М. А. Курушина*

Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна